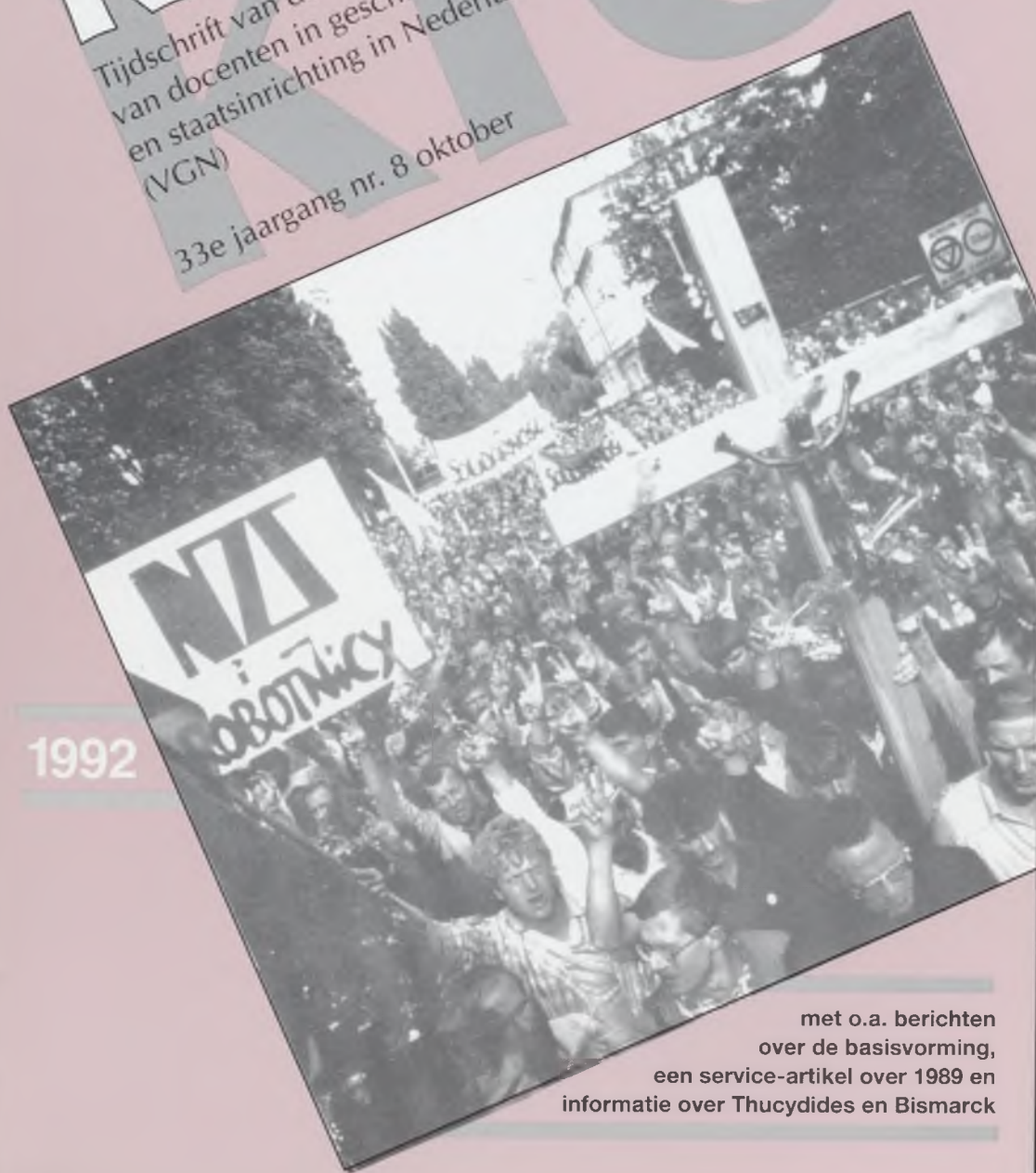

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

33e jaargang nr. 8 oktober

1992

met o.a. berichten
over de basisvorming,
een service-artikel over 1989 en
informatie over Thucydides en Bismarck

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
*voorzitter (externe contacten,
examenbureau/CEVO, vrouwen-
geschiedenis),*
Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
*vice-voorzitter (contacten met
historische verenigingen, congres-
sen, didactische activiteiten),*
Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *1e secreta-
ris (externe correspondentie, VO,
publiciteit),* Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris
(interne contacten, notulen,
Hoger Onderwijs),* Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester
(financiën, ledenwerving),* Jozef
Israëlsstraat 58, 6521 MZ
Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (*buitenlandse contacten,
Atlantische Onderwijscommissie,
studiereizen),*
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (*basisonderwijs, basis-
vorming, opleidingen, nascholing),*
Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle.
Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (*volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs, informatisering,
ledenwerving),* Deventerweg 60,
7203 AM Zutphen.
Tel. 05750 - 42 160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van de
VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den
Haag. Wilt u daarbij aangeven tot
welke categorie van leraren u be-
hoort en op welk schooltype u
werkzaam bent.

Voor 1992 bedragen de
contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger
f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10
f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn) en studenten
f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in aanmer-
king komen voor een korting.
Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 de-
cember een verzoek indienen bij
de penningmeester met vermeld-
ing van het aantal lessen, de
school en de categorie waartoe u
behoort.

Redactie

W. Rongen, *voorzitter,*
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580
J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
R. Slotboom, Utrecht.
J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.
Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

*Secretariaat: J.A. de Ruiter,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.
Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-
Stoopman, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.*

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-le-
den kunnen zich abonneren, maar
reglementair komen alleen diege-
nen in aanmerking voor een abon-
nement zonder lidmaatschap, die
niet werkzaam zijn als docent.
Over uitzonderingen beslist het
bestuur.

Voor 1992 kost een abonnement:
Nederland en België f 90,-
Buitenland f 105,-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f 130,-
Losse nummers f 9.50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter in
het blad. U kunt bestellen door
het betreffende bedrag over te ma-
ken op Postbanknummer 12 87 01
t.n.v. Penningmeester VGN te
Den Haag. Wilt u op het girobiljet
aangeven om welke nummers het
gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.
Prijzen:
1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-
Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich wen-
den tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Vijf voor twaalf: staatsinrichting en basisvorming

J. Greep

8 Stofkeuze binnen de basisvorming

I. van Maanen

13 Ideeetje misschien...?

De Oost-Europese revolutie van 1989

J. van Oudheusden

20 Thucydides en de werkelijkheid

P.F.M. Fontaine

24 Bismarck-biografieën

J. Pekelder

30 Europa als examen

J. Hermans

33 In 't kort en recensies

37 Kleiokrante

nummer 8/92
pagina's 2 en 3

*Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de
secretaris van de redactie. Berichten voor de
Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualitei-
ten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks
naar de eindredacteur.*

*Voor overname van artikelen, lesmateriaal
e.d. dient u contact op te nemen met de
eindredacteur.*

Vijf voor twaalf: staatsinrichting en basisvorming

Jan Greep

De basisvorming komt eraan! Voor veel docenten een onmeesteraarlijk vooruitzicht. Wat moet je doen om aan de nieuwe eisen tegemoet te komen en mag je zelf ook nog wat anders en hoe moet dat dan allemaal???

In een serie artikelen over verschillende aspecten van de basisvorming, verschenen in *Kleio* in het vorige schooljaar, probeerden SLO-medewerkers het een en ander wat duidelijker te maken. Toch zijn er volop praktische problemen, die nog een oplossing behoeven - en dat voor september 1993. Een ervan is de staatsinrichting, dat 'ondergeschoven kindje', dat sinds 1968 bij geschiedenis is ondergebracht. Jan Greep geeft diverse knelpunten hierbij aan en pleit voor maatregelen om te komen tot enige kwaliteit in het onderwijs in de staatsinrichting.

Dit artikel is een bewerkte versie van de voordracht die Jan Greep, docent geschiedenis aan de Hogeschool Rotterdam & Omstreken en voorzitter van de Commissie Basisvorming, hield op de KPC-conferentie van 11 december 1991.

Wie als historicus over staatsinrichting wil spreken kan niet om de geschiedenis van het vak staatsinrichting heen. Daarom neem ik U allereerst mee op een korte en hopelijk leerzame wandeling door het verleden.

Van Thorbecke tot Cals

Het vak staatsinrichting verscheen voor het eerst in het voortgezet onderwijs in 1863 toen minister Thorbecke de HBS introduceerde. Anders dan in het buitenland ontbrak hier, wat ik zou willen noemen een gemeenschappelijke, nationale ondersteuning van dat vak vanuit brede lagen van de bevolking. Iets als 'the American Way of Life' in de Verenigde Staten of als een 'Nationalbewusstsein' onder aanvoering van een sterke staat in het Wilhelmijnse Duitsland was bij ons afwezig.¹ De oorzaak hiervan moet men vooral zoeken in de verzuiling. Binnen de vaderlandse zuilen hadden de scholen een politiek-socialiserende taak: ze moesten de tradities, deugden, normen en waarden van de zuil overdragen. Je was geen Nederlands staatsburger, maar een katholieke of gereformeerde Nederlander. Onder druk van de beide confessionele zuilen bleef de openbare school zich neutraal opstellen. Een socialistische onderwijszuil ontbrak. Geur, kleur en smaak aanbrenge- lukte op de openbare school nog wel in het geschiedenisonderwijs, vooral bij minder omstreden persoonlijkheden en gebeurtenissen. Het vak staatsinrichting bleef evenwel kleurloos.

Ook in het bijzonder confessioneel onderwijs bleef staatsinrichting lange tijd een neutraal, 'waardevrij' kennisgebied, vooral geen vormingsgebied. Je leerde de bevoegdheden van de Kroon, de gang van een wetontwerp, de werking van het kiesrecht enzovoort. Waarden en normen bleven evenwel ongenoemd. Staatsinrichting had een bleek gezicht. Zo leerde ik in Den Bosch op het Sint Janslyceum Schaepman kennen en de zegeningen van de R.K. Staatspartij en de KVP. Ik kende de inhoud van vele pauselijke encyclieken en de gevaren en het ongelijk van liberalisme en

socialisme. Maar dat leerde ik in geschiedenis- en godsdienstlessen. Het uurtje staatsinrichting, gegeven op zaterdag het vijfde uur, bleef slaapverwekkend.

Politieke vorming verdraagt zich slecht met een pacificatie-democratie. Omdat geen van de zuilen een realistisch uitzicht had op het behalen van een meerderheid, had ook niemand de behoefte de tegenstellingen onnodig op de spits te drijven, zeker niet in het onderwijs. De school diende zich verre van de politiek te houden, dat was privé-zaak, grotemensen-werk.

Het 19e eeuwse humanistische vormingsideaal benadrukte vooral het esthetische, de morele vorming, het ideaal van de harmonische, individuele persoonlijkheid en hield zich afzijdig van het sociale. Het stond op gespannen voet met de bruikbare, praktisch toepasbare kennis. Dat humanistische ideaal stond centraal op gymnasia, waar staatsinrichting formeel vóór 1968 niet bestond. Het vak werd op de HBS-A één uur in de week gedoceerd door juristen, die het als een aardig bijbaantje beschouwden. Op een enkele uitzondering na hadden zij geen tijd en ambitie om zich te bezinnen op de didactiek van het vak.²

De Mammoetwet en later

In 1971 werd in een Memorie van Toelichting op een wetsontwerp terecht geschreven: *'Van een bewuste opzet van een staatsburgerlijke en maatschappelijke vorming van de jeugd is nimmer sprake geweest'*.

De Mammoetwet had in 1968 staatsinrichting formeel bij geschiedenis gevoegd. Omdat geschiedenis in de bovenbouw een keuzevak werd, kreeg het er in de minimumtabel voor klas 3 één uur extra bij, dat bedoeld was voor het onderdeel staatsinrichting. Dat was mooi. Anderzijds betekende het wel dat voor leerlingen die geschiedenis niet in hun bovenbouwpakket kozen, staatsinrichting in de derde klas ook eindonderwijs was.

Of de geschiedenisdocenten in 1968 ook goed voorbereid waren op het geven van staatsinrichtingsonderwijs betwijfel ik. Maar we leefden nog in een tijd dat die dingen gewoon gebeurden.

Er gebeurde in 1968 nog wat anders. Het vak maatschappijleer werd ingevoerd. Met name onder druk van het bedrijfsleven had onderwijsminister Cals dit nieuwe vak in de wet opgenomen.

De kritiek van het bedrijfsleven betrof vooral

het intellectualistische gehalte en de individuele gerichtheid van het onderwijs. In de ogen van ondernemers was het onderwijs te weinig maatschappelijk en te weinig praktisch.

Maatschappijleer was volgens Cals het antwoord van de overheid op een kennelijk in de samenleving gevoelde behoefte. Dat er eerst een grondige bezinning diende plaats te vinden binnen de bestaande mens- en maatschappijvakken, drong tot de top van het ministerie niet door. Bij wie overigens wel in het begin van de jaren zestig? Cals hanteerde het bekende oud-vaderlandse recept: een vak erbij en het probleem is opgelost. (Een recept dat overigens ook tegenwoordig nog wordt gehanteerd!) Wat die behoefte van de samenleving precies inhield, konden Cals en de onderwijsspecialisten in de Tweede Kamer niet duidelijk maken.

Als men de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp leest worden er wel functies van maatschappijleer genoemd. Een voorbeeld: *'Een nauwkeurige inhoudsomschrijving van het vak is niet gemakkelijk te geven. Het voordeel is echter dat het onderwijs actueel kan blijven en een grote vrijheid laat'*. Fraai ook is het volgende citaat: *'Het vak zal de onderlinge relaties tussen geschiedenis, aardrijkskunde, economie en staatsinrichting kunnen aangeven onder de noemer: problemen van het menselijk handelen'*. En als uitsmijter schreef de minister: *'Deze vakken komen daar zelf niet aan toe omdat het overbrengen van zekelijke kennis daarin veel tijd kost'*.

Van dat aangeven van de onderlinge relaties is bij mijn weten niets terecht gekomen.

U ziet het; de wetgever had nauwelijks zin om zich inhoudelijk met vakken te bemoeien; men zat nog steeds op de 19e eeuwse juridische en financiële golflechte. Pas in de jaren zeventig ging de wetgever (Van Kemenade) zich met inhoudelijke kwaliteitseisen bezig houden. Joop Toebes stelt in zijn proefschrift dat het zeer waarschijnlijk is dat het traditionele karakter van vakken als aardrijkskunde en geschiedenis de invoering van maatschappijleer heeft bevorderd.³

De vage 'omschrijving' van het nieuwe vak maatschappijleer bracht het wel heel dicht in de buurt van staatsinrichting. Ik noem enkele gehanteerde opties: maatschappijleer als burgerschapsvorming, als institutiekunde en als politieke vorming.

Mijn indruk is dat de geschiedenisdocenten dat ook hebben toegelaten. Ze kregen in 1968 staatsinrichting wel in de schoot geworpen, maar ze waren er niet blij mee en velen wisten niet wat ze er mee aan moesten. Hoe vaak is dat derde uur in klas 3 niet voor geschiedenis gebruikt?

Staatsinrichting als een ongewenst, een ondergeschoven kind, zo heb ik de situatie jaren geleden eens getypeerd. Ik kan niet alle literatuur overzien, maar een steekproef in de laatste tien jaargangen van *Kleio* leerde me dat er veel is gepubliceerd over geschiedenisdidactiek, maar weinig over de didactiek van staatsinrichting. In het handboek *Geschiedenis op School* beslaat het hoofdstuk over staatsinrichting 40 pagina's op een totaal van 700 bladzijden: dat is afgerond zes procent.⁴ Veelzeggend is de conclusie van dit hoofdstuk uit 1982: de docent is nog immer zoekende naar zijn positie.

Is er sinds 1982 veel veranderd? Ook het Onderbouwrapport, later opgenomen in *Geschiedenis in de lagere klassen* is vaag en inventariseerde hoofdzakelijk de problemen en stelde bijvoorbeeld de vraag: is het mogelijk dat leerlingen ten aanzien van staatsinrichting aan hun trekken komen?⁵

Tussenbalans

Uit dit korte historische overzicht trek ik enkele voorlopige conclusies.

Ten eerste: het vak staatsinrichting kan niet bogen op een didactisch-pedagogische traditie en evenmin op een breed gedragen ideologische consensus.

Ten tweede is van een gerichte aanpak om te komen tot politieke vorming ook na 1968 geen sprake.

En ten derde hebben we als geschiedenisdocenten het onderdeel politieke vorming structureel overgelaten aan de collega's maatschappijleer; we deden dat onbedoeld en onbewust.

Ik zou hier aan de vooravond van de invoering van Basisvorming een suggestie aan willen toevoegen, namelijk het instellen van een landelijke commissie die een eigen didactiek conform de kerndoelen BAVO gaat schrijven. Het initiatief zou kunnen liggen bij de VGN in samenwerking met docenten, de landelijke pedagogische centra en de lerarenopleidingen. Ik vrees anders een herhaling van de onvruchtbare periode van 1968 tot heden.

Staatsinrichting: ver van mijn bed

Een van de problemen bij het onderwijs in de staatsinrichting, al dan niet geïntegreerd met geschiedenis wil ik nader bekijken. Het gaat om het vraagstuk dat staatsinrichting voor veel jonge leerlingen een ver-van-mijn-

bed-show is. Voor veel volwassenen trouwens ook, maar dat is een ander verhaal.

Leer- en ontwikkelingspsychologische uitgangspunten vormen mijn gids bij het in kaart brengen van dit probleem.⁶ Ik stip kortheidshalve slechts enkele zaken aan.

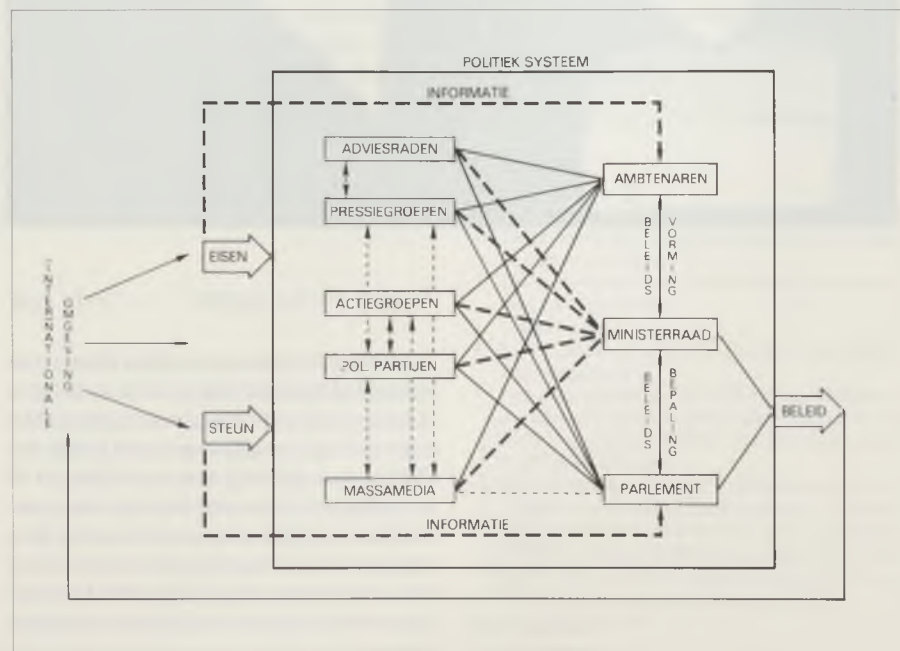
1. De 12 tot 16-jarige leerling ontwikkelt zijn denkstructuur geleidelijk van concreet naar abstract. Hij of zij komt langzaam los van de concrete werkelijkheid. Brugklassers denken en handelen nog overwegend via concrete ervaringen. Begrippen omschrijven, onderscheidingen maken, ordenen, het gebeurt via concreet materiaal.
2. Op 15 à 16-jarige leeftijd kan de gemiddelde adolescent zich bezighouden met meer complexe problemen en ingewikkelde situaties. Hij kan (via een goede training) meer factoren, meer oorzaken en gevolgen noemen en legt zelfs relaties tussen de verschillende oorzaken. Hij kan alternatieven bedenken. Het denken wordt creatiever. Keuzes die volwassenen maken, worden soms al begrepen door een vijftienjarige. In de Engelse literatuur spreekt men over het 'beschrijvend denken' voor de 12-15 jarigen en over het 'verklarend denken' van 15-18 jarigen.
3. Tussen het 12e en 15e levensjaar ontwikkelt zich een gevoel van zelfreflectie: men gaat nadenken over eigen gedrag en gevoelens. Men begint het besef te krijgen dat er normen en waarden in het spel zijn en dat die invloed uitoefenen op het menselijk gedrag.

4. Het vermogen om zaken te plannen begint op 13-14 jarige leeftijd enigszins vorm te krijgen. Er komt iets in zicht dat toekomst heet en dat je met die toekomst te maken krijgt. Een begrip als continuïteit krijgt enige betekenis.
5. Het denken speelt zich bij leerlingen tussen 12 en 15/16 jaar nog hoofdzakelijk af in zwart-wit-termen: goed en fout, voor of tegen, iets of iemand is gaaf of niet. Zo gaan leerlingen om met hun pop-, sport- en filmsterren. Veel soorten grijs komen niet voor. De uitzonderingen op regels blijven moeilijk te vatten zaken.
6. Veel brugklassers, maar ook hogere klassers verlangen naar stof die spannend, nieuw en verrassend is. Dat motiveert hen. De 'wie-wat-hoe-vragen' staan centraler dan de 'waarom-waardoor-vragen'.
7. Het transferdenken is bij adolescenten nog zwak ontwikkeld. Ik bedoel daarmee het intellectuele vermogen om het geleerde in nieuwe, nog onbekende situaties te herkennen en toe te passen.

Als ik de stofinhouden van staatsinrichting naast bovengenoemde uitgangspunten leg, word ik daar niet vrolijk van. Want hoe maak ik de scheiding der machten of de kenmerken van de rechtsstaat voor basisvorming-leerlingen (LBO!) tot een avontuurlijk gebeuren, waarin iets te ontdekken valt met gebruik van concrete begrippen in niet te complexe situaties?

Ik zou het niet weten.

Het politiek systeem, '...een ver-van-mijn-bed-show...' (Uit: Geschiedenis op school I).

Twee richtingen

Het onderdeel staatsinrichting binnen ons vakgebied beweegt zich in twee richtingen. Allereerst de politicologische richting. Die richt zich op het bijbrengen van kennis, inzicht en vaardigheden met betrekking tot de ontwikkeling en het functioneren van het hedendaags politiek systeem in wisselwerking met de samenleving. Mijn vertrekpunt als leeraar zou dan de samenleving zijn. Daar liggen concrete aanknopingspunten voor leerlingen.

kleio

nummer 8/92
pagina's 6 en 7

Een simpel voorbeeld. De middenstand in iedere gemeente protesteert tegen verkeersarme winkelstraten en tegen ver verwijderde en te kleine parkeerterreinen met dure meters. Daar heeft de winkelier argumenten voor; de lokale overheid overigens ook. Zie daar in een notedop een stukje milieu- en verkeersbeleid. 'Keek op de Week' is een *Fundgrube* voor dergelijke maatschappelijke mini-vertrekpunten.

Nee, de leerlingen horen niets over alle milieuwetten, niets over het probleem hoe moeilijk die regels te handhaven zijn; evenmin weten ze iets over de standpunten van CDA of PvdA. De vraag is natuurlijk of dat ook moet in de laagste klassen. Zouden we niet veel beter kunnen starten met een eerste oriëntatie op de overheidsinvloed op het dagelijks leven? Voorbeelden zijn er voldoende: buurtverenigingen, verkeersgedrag, clubhuizen, de VARA versus Veronica, de vuilverbranding.

De tweede ontwikkeling is dat in de kerndoelen van de BAVO ook gekozen wordt voor een integratie van staatsinrichting met geschiedenis: leerlingen kunnen hoofdlijnen in het ontstaan en de verdere bestuurlijke ontwikkeling van de Nederlandse staat aangeven.

Deze richting is niet nieuw. De discussie hierover speelt al vanaf 1968 en het abstracte doelstellingendenken overheerst daarbij. In dit verband wijs ik op het *Onderbouwrapport*. De samenstellers van dit rapport doen een poging het hogere doelstellingendenken naar een lager, concreter tussenniveau te vertalen: leerlingen moeten de krant kunnen lezen, het tv-journaal kunnen volgen, meningen kunnen formuleren enzovoort. Begrippen uit de staatsinrichting worden in lijsten bij elkaar gezet en die begrippen, zoals bijvoorbeeld censuur, dienstplicht, staatsgreep en referendum, zouden dan ook een plaats moeten krijgen in het geschiedenisonderwijs. Wel zouden die lijsten nu herzien moeten worden, omdat ze zich sterk bewegen op het juridisch-politieke terrein.

Het vertrekpunt bij deze tweede richting is nadrukkelijk het geschiedenisverhaal. Dit levert leerpsychologische voordelen op: we blijven dicht bij het concrete en bij de 'wie-wat-hoe'-vragen. In het alleraardigste voorbeeld van de SLO over *'De geschiedenis van de familie van Es'* wordt gekozen voor de realisering van de kerndoelen uit het domein primaire samenlevingsverbanden.⁷ Met hetzelfde materiaal kan men gemakkelijk de relatie leggen met staatsinrichting, en wel met name op het gebied van de invloed van overheden en politiek op het dagelijks leven van de familie Van Es.

Vaardigheden en toepassingsgerichtheid

Naast genoemde twee richtingen verdient ook het in de kerndoelen bepleite ontwikkelen van vaardigheden voor het onderdeel staatsinrichting alle steun en nadere uitwerking. Leerpsychologisch kan dat winst betekenen.

Globaal kan men drie leersituaties onderscheiden: leren door luisteren, leren door kijken en leren door doen. In deze laatste situatie kan men denken aan zelfstandig lezen, discussiëren, opdrachten maken en interviews houden. Ideaal is een leersituatie (zeg een les) waarin alle drie de vormen voorkomen. Vast staat ook dat leerwinst op langere termijn (en daar draait het toch om in het onderwijs) vooral geboekt wordt met leren-door-doen. In de hele BAVO is toepassingsgericht leren een uitgangspunt. Verkennen van de eigen omgeving door leerlingen vanuit staatsinrichting biedt legio kansen voor het ontwikkelen van vaardigheden.

Wil het onderwijs in de staatsinrichting niet opnieuw verzanden in verbalisme, ongeïnteresseerdheid en ongemotiveerdheid dan is het zaak op ruime schaal gebruik te maken van onderwijs in vaardigheden.

Prentbriefkaart, uitgegeven door de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging, Amsterdam

Geschiedenisonderwijs in de BAVO is ook een breuk met het oude humanistische vormingsideaal. Begrippen als 'vermaatschappelijking' en 'toepassingsgerichtheid' staan centraal. Ons vak zal (nog) meer dienen aan te sluiten bij hedendaagse bruikbaarheid te bevorderen. Dat geldt ook voor het onderdeel staatsinrichting. Kon men in 1968 nog spreken van twee gescheiden kennisgebieden (de historische en de juridische) die voor leerlingen problemen zouden opleveren, nu is de situatie anders. De historische en de politologische richtingen zijn geen vreemden van elkaar. De integratiemogelijkheden tussen de beide onderdelen van ons vak zijn aanzienlijk groter geworden. Als ik de kerndoelen voor geschiedenis nog eens na-

loop op de stofinhouden, dan speelt veel zich af in de laatste honderd jaar. Ik laat hier nu maar in het midden of we daar gelukkig mee moeten zijn. Kenmerk van die laatste honderd jaar is enerzijds het afscheid nemen van de negentiende-eeuwse liberale nachtwakersstaat, anderzijds de toenemende staatsheer-moeienis, dan wel staatszorg tot in de uithoeken van het maatschappelijk leven, en soms ook tot in het persoonlijk leven. Welk onderwerp we na 1890 ook kiezen, er is altijd wel een relatie met staat, overheden, politiek, wetgeving en overheidsbureaucratie. Ook dat levert een impuls op om staatsinrichting en geschiedenis te integreren.

Tot slot

Wie uit dit relaas de conclusie trekt dat ik nogal kritisch sta tegenover staatsinrichting, heeft dat goed beluisterd. Wie er de conclusie aan verbindt, dat ik weinig waarde hecht aan de kwaliteit van onderwijs in de staatsinrichting heeft het mis. Ik vind wel degelijk dat goed staatsinrichtingonderwijs een zaak van belang is. Leerlingen bezitten bij binnenkomst in de brugklas elementaire noties over politiek en aanverwante artikelen. Die noties zijn vaag, nauwelijks gestructureerd en gear-

ticuleerd. Door het onderwijs dienen die noties verder te worden ontwikkeld. Wie moet het anders doen?

Ik geloof niet in een toekomstige maatschappij waarin wij het bestuur en de politiek overlaten aan een kleine politieke elite, die weinig voeling heeft met haar kiezers. Toch bespeur ik tendensen in die richting.

Ik huldig nog steeds de stelling dat *verplicht* geschiedenis- en staatsinrichtingonderwijs voor alle leerlingen tot 18 jaar (het tijdstip van de juridische volwassenheid) een probaat middel is om de politieke onverschilligheid tegen te gaan.

Het is een mooie stelling, maar ze valt moeilijk te bewijzen. Een geestelijk gezonde maatschappij wordt onder andere gekenmerkt door een redelijke vorm van participatie van haar leden. Dat laatste beoogt in feite het staatsinrichtingonderwijs.

Mijn angst is dat we weer in de situatie van 1968 terecht komen en dat we het staatsinrichtingonderwijs in de praktijk laten schieten. Dat is een slechte zaak. Niet weer een ongewenst kind. Het verschil met 1968 is dat de zaken nu beter zijn voorbereid. De overheid heeft een behoorlijk fundament gelegd, al komt de BAVO voor velen wellicht te vroeg. Daarom zullen er tussen nu en augustus 1993 maatregelen genomen moeten worden. Ik denk aan het ontwikkelen van integratiemodellen en aan het opzetten van een didactiek voor de staatsinrichting voor BAVO-leerlingen met als uitgangspunt de leerpsychologische verworvenheden. Ik denk ook aan het maken van concreet materiaal met een ruime plaats voor vaardigheden. Willen we met zijn allen staatsinrichting een nieuwe, laatste (?) kans geven, dan moet er nog veel gebeuren.

Noten

1. J. Toebes, *Geschiedenis: een vak apart* (Meppel 1981). Veel over de geschiedenis van ons vak heb ik hieraan ontleend.
2. De uitzondering is de Leidse leraar staatsinrichting J.P. Duyverman.
3. Toebes, a.w.
4. L.G. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis op school* (Groningen 1982).
5. Nog verkrijgbaar via de VGN als *Geschiedenis in de lagere klassen*. (Bestellen door f13,50 over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag.)
6. Zie hiervoor o.a. J. Piaget en B. Inhelder, *De psychologie van het kind* (Amsterdam z.j.). J. Piaget, *De psychologie van de intelligentie* (Amsterdam 1970), D. Elkind, *Children and adolescents* (New York 1970) en P.H.F. Gieles en J.C.M. Giepen, *Geschiedenis in de lagere klassen* (1979).
7. Uitgave SLO 1991.

Stofkeuze binnen de basisvorming

Idzard van Manen

Dit artikel over de inhoud van het onderwijs in de basisvorming is geschreven vanuit drie hoofdvragen:

- * Op welke stofkeuze is het basisvormingsprogramma geschiedenis en staatsinrichting gebaseerd?
- * Welke consequenties heeft deze stofkeuze voor het curriculum en voor de inhoud van de nieuwe schoolboeken voor de onderbouw?
- * Zal de invoering van de basisvorming, als het gaat om de inhoud, leiden tot de beoogde kwaliteitsverbetering van het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting?

De auteur is als docent Vakdidactiek Geschiedenis en Staatsinrichting verbonden aan het Historisch Seminarium/Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam.

Nu de basisvorming in mei 1992 door het parlement is aangenomen, is het van belang na te gaan welke consequenties deze ingreep in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs heeft voor het curriculum van het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Wat doelstelling en didactiek betreft is het inmiddels al wel duidelijk geworden dat de jarenlange onderlinge strijd van docenten, didactici en historici uit de wetenschapswereld voorlopig beslecht is nu zoveel elementen van de onderzoekende, productie-gerichte methode nadrukkelijk terug te vinden zijn in de basisvorming geschiedenis en staatsinrichting: een methode van werken met bronnen in de klas, waarmee in Engeland in de zeventiger jaren geëxperimenteerd werd onder de titel 'New History'.

Deze manier van lesgeven werd in Nederland geïntroduceerd in Dalhuisens *Sprekend Verleden* en kreeg in *Geschiedenis in de Klas* ruime aandacht.

Maar niet alleen zal de manier waarop leerlingen in de toekomst les krijgen door de basisvorming veranderen, ook wat ze zullen leren, de stof en de manier waarop die geordend is.

kleio

nummer 8/92
pagina's 8 en 9

Een vak apart

Allereerst is het raadzaam ons af te vragen

wat de basisvorming geschiedenis en staatsinrichting precies is. Lezen we de brochures van het SLO, dan lijkt het wel alsof nu de tijden zijn aangebroken voor de integratie van wat men daar 'Mens- en Maatschappijvakken' pleegt te noemen: een mengeling van aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting, economie en een snufje maatschappijleer, ofwel een herleving van inmiddels verlaten Middenschoolgedachte en sporen van het roemruchte Ledoproject van weleer.

Binnen de basisvorming is er inderdaad sprake van elkaar overlappende kerndoelen en is er dus gelegenheid voor samenwerking tussen vakken die dergelijke raakvlakken hebben. Het zou echter van kortzichtigheid getuigen als alle aandacht zich zou beperken tot datgene wat 'mensvakken' wordt genoemd. Ook de talen - met name Nederlands - en de vakken uit de exacte en kunstzinnige hoek bieden immers inspirerende aanknopingspunten. De beste voorbereiding op mogelijke samenwerkingsprojecten binnen school met andere vakken is om na te gaan, welke inhoud en didactiek het vak zelf heeft als de basisvorming eenmaal is ingevoerd. Welke didactische en inhoudelijke identiteit heeft het vak geschiedenis en staatsinrichting dan? Pas als dat is vastgesteld, is het mogelijk om met andere vakken samen te gaan werken, een samenwerking waarvoor de basisvorming expliciet ook ruimte wil bieden.

Basisvorming geschiedenis en staatsinrichting is een vanuit specifieke doelstellingen opgezet pakket stof plus didactiek, dat ingepast dient te worden in het curriculum voor de onderbouw van AVO- en VBO-scholen om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Niets meer en niets minder.

Domeinen

Zoals bekend heerst binnen het basisvormingsprogramma de systematiek van de domeinen (een overzicht van de domeinen is afgedrukt in *Kleio* 1,1992).

Domein A gaat over *benaderingswijzen en*

onderzoek, vaardigheden en inzicht in historische processen. Het is het in didactisch opzicht meest revolutionaire en voor de praktijk van het geschiedenisonderwijs waarschijnlijk meest ingrijpende onderdeel. De andere domeinen delen de geschiedenis op in sectoren, van *economisch-sociaal* (levensonderhoud en milieu, sociale verhoudingen en primaire samenlevingsverbanden) via *bestuurlijk-politiek* (intern-politieke verhoudingen en internationale verhoudingen) naar *cultureel-mentaal* (vormgeving van het bestaan, religie, mensenwereldbeschouwing) en *staatsinrichting* (een programma staatsinrichting voor de onderbouw).

Wat een analyse met het oog op de stofkeuze vanaf het begin al moeilijk maakt is dat er weliswaar principes, uitgangspunten, verworvenheden uit de verschillende soorten geschiedenis aangeleerd moeten worden, maar dat die ingedeeld zijn in domeinen die eigenlijk in de historische werkelijkheid en dus ook in de reconstructie ervan onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dit is niet alleen een geschied-theoretisch, maar ook een onderwijskundig en vakdidactisch bezwaar. De ontwerpers van het programma hebben het primaat van de politieke geschiedenis nadrukkelijk verlaten door de stof expliciet in deze domeinen aan te bieden. Ze expliciteren hiermee de tendens die in het huidige geschiedenisonderwijs al waar te nemen viel, een grotere nadruk op sociale en economische geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis.

Kast en laadjes

De door leerlingen te verwerken lesstof is als het ware in een kast met domein-laadjes opgeborgen. Gaan we de domeinen en kerndoelen echter na, dan blijkt dat een laadje als 'politiek' niet de stof bevat uit dezelfde periode, en zich ook niet afspeelt in hetzelfde geografische gebied als een ander laadje zoals 'mentaal'. Dat betekent dat de historische werkelijkheid, die ten behoeve van de constructie van het basisvormingsprogramma verknippt werd in domeinen, vervolgens niet meer in elkaar gezet is. Domeinen gaan regelmatig over andere perioden en andere gebieden. De inhouden van de aparte laadjes sluiten onderling niet systematisch aan. Wat echter geschiedenis juist zo waardevol maakt, is dat leerlingen leren zien dat het historisch proces zich misschien terwille van een analyse in stukken moet laten snijden, maar dat vervolgens weer onderlinge verbanden tussen de 'domeinen' aangebracht kunnen

worden. Om de beeldspraak nog even aan te houden: de kast zelf is het meest interessant, die is meer dan een geheel van laadjes.

Dat de kerndoelen in dit keurslijf van domeinen zijn gegoten is onder andere de uitkomst van de moeizame discussies die de wording van het pakket basisvorming voor ons vak binnen en buiten de VGN hebben begeleid: exemplarisch versus het overzicht, bestaansverheldering versus algemene ontwikkeling, productief leren versus consumptief onderwijs.

Daarnaast is de vormgeving van de basisvorming als geheel medebepalend geweest en als laatste de strategie die gevolgd is om geschiedenis en staatsinrichting überhaupt binnen de basisvorming een eigen plaats te kunnen geven.

Tijd en plaats

Het pakket basisvorming kan niet gezien worden als een nieuw curriculum. De basisvorming is immers niet de vervanger van het onderwijs in de eerste drie leerjaren van het voortgezet onderwijs, maar moet ingepast worden in het curriculum van de onderbouw van het vak en de school.

Dat huidige curriculum werkt thematisch vanuit de chronologie.

In de loop van de afgelopen dertig jaar zijn we met ons vak van 'chronologisch door de hele geschiedenis heen', via 'thematisch-exemplarisch' nu aangeland bij 'aktualiserend/bestaansverhelderend'. De misschien wat al te fors aangezette tegenstelling tussen aanhangers van 'het overzicht' met behoud van de chronologie en die van 'thematisch vanuit bestaansverheldering' is er waarschijnlijk de oorzaak van, dat men zich, toen het pleit eenmaal beslecht was in het voordeel van de laatsten, gehaast heeft dan ook maar niets van een chronologie in stand te houden. De klassieke ankers van tijd en plaats lijken geheel verlaten.

Het is de vraag of de indeling in domeinen ook de indeling van het nieuw te ontwerpen curriculum voor de onderbouw kan zijn. Dat kan eventueel, als die domeinen heel systematisch zijn opgezet en als de stofkeuze daarbij zeer zorgvuldig heeft plaatsgevonden. De domeinen zouden dan een nieuwe structuur aan het curriculum kunnen geven, waarbij de chronologie verlaten wordt. Maar wat is het geval?

Heeft de chronologie dan als kapstok bij de basisvorming afgedaan, toch geeft ook het

basisvormingspakket wel degelijk beperkingen in plaats en tijd aan bij domeinen, subdomeinen of kerndoelen. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de kennis van een wel zeer algemeen element uit het domein Economisch-sociaal ('aangeven dat de maatschappelijke positie van individuen en groepen (mede) bepaald wordt door factoren als afkomst, herkomst, bezit, opleiding, beroep en sexe') alleen hoeft te worden begrepen in het verband van de Nederlandse geschiedenis vanaf 1600.

Werd dit element in tijd begrensd door het jaartal 1600 en geografisch door het gebied van de Nederlanden, een ander kerndoel ('hoe mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking materieel en immaterieel gezien leefden') mag zich afspelen in de Klassieke Oudheid, niet in de Vroege, maar wel weer in de Late Middeleeuwen en dan in Europa en in de Arabische Wereld. Waarom ook dit thema niet vrijgegeven in plaats van het te beperken tot de genoemde perioden en tot de Arabische Wereld en Europa? En waarom niet ook de Arabische wereld van 500-1000 (geen Late Middeleeuwen) zodat de achtergrond van hoe mannen en vrouwen materieel en immaterieel leefden in de Arabische wereld van na 1000 misschien veel duidelijker geworden zouden zijn. Dat zou ook het voordeel geboden hebben dat leerlingen hadden kunnen leren of en in welke mate de islam verantwoordelijk was voor de ideologie van de man-vrouw-verhouding en in hoeverre tradities in de Arabische wereld vóór Mohammed een rol speelden.

Zoals gezegd worden de verschillende kerndoelen gekoppeld aan wisselende stukken geschiedenis. Over de opzet in domeinen, subdomeinen en kerndoelen is wel nagedacht, maar niet met het oog op het ontwerpen van een nieuw curriculum voor de onderbouw, laat staan op de consequenties voor de bovenbouw.

Het bijzondere van ons vak is dat in dezelfde tijd waarin aan de veranderingen in de onderbouw gewerkt werd het programma en de didactiek voor de bovenbouw door de Commissie HEG opnieuw gestalte werd gegeven. Juist op het gebied van de stofkeuze heeft men blijkbaar langs elkaar heen gewerkt.

Extrapoleren

De stofkeuze voor het basisvormingsprogramma dient uit de domeinen, subdomeinen en kerndoelen geëxtrapoleerd te worden. Mijn eerste schema bevat een opsomming

1 Stofkeuze binnen de basisvorming

1. Kenmerken van pre-agrarische, agrarische, agrarisch-stedelijke en industriële samenlevingen.
2. Kennis van de factoren arbeid, kapitaal, techniek, natuur, arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de in 1 genoemde culturen.
3. Het ontstaan van de Middeleeuwse stad.
4. De economie van de Republiek in de 17e eeuw.
5. De industriële revoluties in de 19e en 20e eeuw; hun gevolgen voor economie, sociale verhoudingen en milieu.
6. De maatschappelijke positie van iemand wordt bepaald door factoren als afkomst, herkomst, bezit, opleiding, beroep en sexe in Nederland vanaf de 17e eeuw.
7. Vroeg-industrieel en hedendaags Nederland en de samenhang tussen technologische ontwikkelingen en sociale mobiliteit en veranderingen in de sociale structuur.
8. De emancipatie van protestanten en katholieken in Nederland.
9. De emancipatie van de arbeiders in Nederland.
10. De emancipatie van de vrouw.
11. Rol- en arbeidsverdeling in primaire samenlevingsverbanden in Nederland in de 20e eeuw, in relatie tot urbanisatie en industrialisatie.
12. Het ontstaan van bestuurlijke en verdere bestuurlijke ontwikkeling in Nederland en het verband hiervan met die in West-Europa.
13. Godsdienst en economie bij ontstaan van Republiek.
14. Regeringsvormen in Europa en de positie van meer en minder bevoorrechte groepen.
15. Liberalisme.
16. Socialisme.
17. Christelijk politiek denken.
18. Feminisme.
19. Democratisering van ons politiek bestel.
20. De Tweede Wereldoorlog.
21. De crisis van de jaren 30.
22. Nationaal-socialisme en jodenvervolg.
23. Onderdrukking, verzet en collaboratie.
24. Oorlogen in vroeg-moderne tijd; het leren ontdekken van verschillen in schaal en omvang van oorlogen en internationale conflicten, hierbij ingaan op de betrokkenheid van individu en gemeenschap en de betekenis van de militaire technologie.
25. De opkomst van de VS en de SU.
26. De Oost-West blokvorming (NAVO, Warschaupact, EEG en Comecon).
27. De Koude Oorlog en de bewapeningswedloop.
28. De veranderingen in de Oost-West verhoudingen.
29. De politieke veranderingen in de Noord-Zuid verhouding.
30. Japan, VS, Europese landen, Zuid-Oost-Azië en de verschuiving van de economische machtscentra.
31. Ontwikkelingen in het Midden-Oosten.
32. Politieke verbanden en hun ontwikkeling, met name de VN.
33. Nederland en Oost- en West-Indië: kolonialisme, imperialisme en politieke onafhankelijkheid.
34. Hoe mannen en vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking in Klassieke Oudheid en Late Middeleeuwen in Europa en de Arabische Wereld leefden en een vergelijking van deze culturen op dit punt.
35. De ontwikkeling van de moderne westerse samenlevingen sinds 1945 op de punten: mediacultuur en massacultuur, jongerencultuur, multiculturele samenleving en veranderingen in het onderwijs bij andere eisen in het beroep.
36. De structuur en het functioneren van de Nederlandse staatsinrichting, waarbij aandacht voor aspecten en subthema's als:
 - a rechtsstaat;
 - b de organen tot op Europees niveau;
 - c taken en functies van politieke partijen, maatschappelijke organisaties en belangengroepen in het politieke systeem;
 - d beleidsonderwerpen en de gang van de besluitvorming;
 - e het ontstaan van overheidsbeleid, invloed vanuit samenleving en de omzetting daarvan in overheidsbeleid, de effecten van overheidsbeleid op de samenleving, verdere invloed vanuit samenleving, het aandeel in het tot stand komen en uitvoeren van overheidsbeleid door burgers, groepen en maatschappelijke organisaties;
 - f de taken en bevoegdheden van de rechterlijke macht;
 - g mogelijkheden van rechtsbescherming voor de burgers;
 - h de hoofdlijnen van de historische ontwikkeling van het politieke bestel van Nederland sinds de 19e eeuw.

van stofonderdelen en kwam tot stand door domein voor domein te doorzoeken. Elk fragment stof kreeg van mij een eigen nummer. Domein E, Staatsinrichting, bevat een programma voor staatsinrichting, waarvan ik de onderdelen beletterd heb.

Vervolgens is het interessant om van de stof van het basisvormingsprogramma zoals beschreven in het schema na te gaan, hoe die thema's verdeeld zijn over de verschillende perioden van de geschiedenis. In schema 2, waarbij gebruik is gemaakt van mijn num-

mering van stofonderdelen, is dit af te lezen. Min of meer diachronische thema's komen vanzelfsprekend meerdere malen in dit staatje voor.

2 Basisvorming en stof per periode

Oudheid (tot 500)	1,2,34
Middeleeuwen (500-1500)	1,2,3,34
Vroeg Modern (1500-1800)	1,2,4,6,8,12,13,24,33
19e Eeuw	1,2,5,6,7,8,9,10,15,16, 19,33,36h
20e Eeuw	1,2,6,7,8,9,10,11,12,14, 15,16,17,18,19,20,21, 22,23,25,26,27,28,29, 30,31,32,33,35, 36a,b,c,d,e,f,g

De enige kerndoelen uit de basisvorming waarbij de Oudheid betrokken is zijn de geheel diachronische themas (1) (de verschillende soorten samenleving) en (2) (factoren als arbeid en natuur en de rolverdeling tussen man en vrouw) en het gedeeltelijk daarmee overlappende (34) (hoe mannen en vrouwen leefden), dat zich beperkt tot Oudheid en Late Middeleeuwen.

Wat de Middeleeuwen betreft is het enige specifieke onderwerp voor die periode (3) de Middeleeuwse Stad. Bij het Midden Oosten (31) ga ik er dan wel van uit dat de ontwerpers de 19e en 20e eeuwse geschiedenis van dat gebied voor ogen hadden.

Behalve nr. 36 a t/m h zijn er nog twee kerndoelen die het vak staatsinrichting raken: (12) en (19) in mijn nummering. Het grootste deel van staatsinrichting valt in de 20e eeuw, met voorlopers in de Vroeg Moderne periode en de 19e eeuw. De stofomschrijving van de staatsinrichting binnen a t/m h biedt geen nieuw beeld van het vak, behalve dan (d) en (e) die meer politicologisch van aard zijn.

Een aardverschuiving

Niet alle onderwerpen, die uit het programma werden gedestilleerd, zijn even groot. Zo zijn (1) en (2) thema's die meer tijd vergen dan (3) bijvoorbeeld, maar daar staat tegenover dat (1) en (2) in het schema binnen drie periodes geplaatst zijn, waar ze telkens als een thema tellen. Het onderwerp (36)

(staatsinrichting) is weer veel groter dan alle andere thema's.

Met dit voorbehoud ziet u in schema 3 een berekening in percentages van de verdeling van de stof van het basisvormingsprogramma over de verschillende perioden van de geschiedenis.

Voor een vergelijking met de mate waarin de stof volgens het huidige curriculum verdeeld is werd gebruik gemaakt van de inhoudsopgave van de meest gangbare boeken voor de onderbouw op dit moment en het Rijksleerplan.

Het is gebruikelijk om in leerjaar 1 de Oudheid en de Middeleeuwen te behandelen, meestal vijf tot zes thema's uit de Oudheid plus een Middeleeuws onderwerp. Leerjaar 2 wordt in beslag genomen door de periode 1500-1800, plus nog een 19e eeuws onderwerp. In leerjaar 3 tenslotte een 19e eeuws onderwerp, de 20e eeuwse geschiedenis en de staatsinrichting van Nederland. Dat omgerekend in percentages geeft schema 4.

Vergelijken we staatje 3 en 4 met elkaar dan valt op dat binnen het basisvormingsprogramma de Oudheid tot een vijfde van het oude volume is terug gebracht. Middeleeuwen is hetzelfde gebleven en blijft mager bedeed. De Vroeg Moderne Tijd is met 40% afgenomen, de 19e eeuw steeg met 40% en de 20e eeuw tenslotte met 100%.

Zoals gezegd is er in de basisvorming geen enkel thema te vinden dat specifiek is voor de Oudheid en maar één programmaonderdeel dat typisch is voor de Middeleeuwen. Uitsluitend omdat twee thema's (1) en (2) de gehele geschiedenis vanaf de Oudheid doorlopen is de Oudheid - en gedeeltelijk ook de Middeleeuwen - nog in het basisprogramma terug te vinden. De vrijgekomen ruimte is gegaan naar de moderne geschiedenis van na 1800 en dan met name die van de 20e eeuw.

Er is dus sprake van een aardverschuiving in tijd. Eenzijdige interpretatie van het begrip bestaansverheldering heeft geleid tot een te sterke nadruk op de eigen tijd en de periode vlak daarvoor.

He' primaat van de politieke geschiedenis, zoals dat in de meest in zwang zijnde schoolboeken al verlaten werd, heeft binnen de basisvorming voorgoed afgedaan. De chronologie vormt weliswaar geen richtsnoer meer, maar in de formuleringen van de kerndoelen zijn wel degelijk chronologische beperkingen aangebracht. Het zijn deze beperkingen die ervoor zorgen dat de moderne geschiedenis na 1800 zeer veel nadruk krijgt en Oudheid en Middeleeuwen vrijwel van het programma verdwenen zijn.

3 Basisvorming - verdeling stof over perioden

Oudheid	5 %
Middeleeuwen	7 %
Vroeg Moderne Tijd	15 %
19e Eeuw	25 %
20e Eeuw	48 %

4 De verdeling van stof over de verschillende perioden volgens het Rijksleerplan en de huidige traditie

Oudheid (leerjaar 1)	25 %
Middeleeuwen (leerjaar 1)	8 %
Vroeg Moderne Tijd (leerjaar 2)	25 %
19e Eeuw (leerjaar 2)	8 %
(leerjaar 3)	8 %
20e Eeuw (leerjaar 3)	25 %

5 Basisvormingsstof chronologisch verdeeld over de leerjaren

- Oudheid
Middeleeuwen
Vroeg Modern
20% van stof over de 19e Eeuw
- 19e Eeuw
(inclusief 20% van de staatsinrichting)
25% van de stof uit de 20e Eeuw
- 75% stof van de 20e Eeuw
(inclusief 80% van de Staatsinrichting van Nederland)

De omvang

Zoals uit het eerste overzicht bleek, bevat het basisvormingsprogramma op dit moment 36 thema's van verschillende omvang. Stel dat elk thema gemiddeld vier weken van twee lessen in beslag neemt, dan leert een eenvoudige rekensommetje dat er $4 \times 36 = 144$ weken nodig zijn. Uitgaande van (zeer optimistisch) 40 werkbare weken per jaar doe je 3,6 jaar over het programma. Ook bij drie weken per thema kom je nog op 2,6 jaar. Dat betekent dat er in het laatste geval in leerjaar 3 nog 0,4 jaar ruimte over is, waarbij ervan uitgegaan

moet worden dat ook de vrije ruimte voor het vak opgesoupeerd is.

De vernieuwing in didactisch opzicht zal er bovendien toe leiden dat er meer tijd nodig is voor elk thema. Leerlingen zullen meer aan zelfstudie en eigen onderzoek gaan doen en dat kost veel tijd.

De vraag dringt zich op of er nog wel wat anders dan basisvormingsstof in leerjaar één tot en met drie behandeld kan worden.

Om de stap te maken naar een nieuw curriculum, gebaseerd op de basisvorming, met in het achterhoofd de enorme omvang van dat programma, heb ik geprobeerd die stof over de leerjaren te verdelen: zie schema 5.

Een nieuw curriculum

De indeling van de stof in domeinen en dan met name de manier waarop die toegepast is binnen de basisvorming, lijkt nauwelijks geschikt als basis voor een nieuw onderbouwcurriculum. Thema's uit verschillende domeinen overlappen elkaar, regelmatig worden verschillende perioden voor verschillende domeinen gekozen en zo wordt de geschiedenis qua tijd, plaats en invalshoek als een verbrokelde hoeveelheid stof opgediend. Het is jammer dat niet gekozen is voor een aanpak waarbij misschien de chronologie niet meer bepalend is, maar wel volwaardige thema's uit de geschiedenis aan de leerling gepresenteerd worden, met belichting van alle aspecten of zo u wilt domeinen.

Het is de vraag waarom binnen de basisvormingsstof, die toch voor meer dan 70% binnen de laatste twee eeuwen valt, niet gekozen is voor een thematisch-chronologische ordening.

Het is al meteen duidelijk dat het verdichten van de basisvorming tot een tweejarig programma alleen mogelijk is als geaccepteerd wordt dat de geschiedenis dan tot en met de twintigste eeuw behandeld is in leerjaar twee, waarna er voor leerjaar drie niets anders overblijft dan weer terug te gaan in de tijd. Zoiets is voor de curriculumopbouw ongewenst. De conclusie is dan ook dat het op grond van de stofkeuze en de gehanteerde systematiek onmogelijk is in twee jaar de basisvorming af te werken. En ook dat het vak geschiedenis en staatsinrichting, wil het door de minister vastgestelde programma goed uitgevoerd worden, meer uren nodig heeft dan nu op de tabel staan voor de onderbouw van Mavo, Havo en Vwo. Zoals hiervoor al gezegd, het basisvormingsprogramma is geen curriculum voor de onderbouw. Onderbouw veronderstelt een vervolg in de bovenbouw. Al wordt er op school in de opzet van het landsbestuur dan een basis gelegd voor het leven in onze maatschappij, een onderbouwprogramma zal ook een basis moeten aanbrengen voor de vervolgstudie in de bovenbouw, op weg naar afsluitende examens. Bovendien zal het volwaardig eindonderwijs moeten vormen voor die leerlingen die ons vak niet kiezen in de bovenbouw. Vandaar dat er meer gedaan moet worden dan basisvorming alleen.

Met het oog op de nieuwe stofkeuze voor de bovenbouw en die voor het CSE en het Schoolonderzoek zijn ingangseisen voor leerlingen die het vak kiezen te bepalen.

Vooruitlopend op die discussie kan nu al vastgesteld worden dat leerlingen in ieder geval uit alle perioden van de geschiedenis kenmerkende thema's moeten kennen. Anders is het voor de docent in de bovenbouw niet mogelijk bij de behandeling van onderwerpen die daar voortaan uit de gehele geschiedenis kunnen worden gekozen te refereren aan noodzakelijke basiskennis die in de onderbouw moet zijn aangebracht.

Dat betekent dat voor het opstellen van een nieuw curriculum voor de onderbouw meer stof zal moeten worden ingebracht, stof die nu niet voorkomt in het basisvormingsprogramma. Met inachtneming van staatje 5 uit dit artikel houdt dat in dat het programma in de onderbouw met invoering van de basisvorming een behoorlijke verzwaring zal ondergaan, een in ieder geval kwantitatieve verzwaring die wel tot meer lessen zal moeten leiden wil er wat geschiedenis betreft niet van ernstig kwaliteitsverlies sprake zijn.

Kwaliteitsverlies, terwijl de basisvorming juist opgezet is om het onderwijs in de onderbouw kwalitatief te versterken.

Conclusies

- De kwaliteitsverbetering die met de invoering van de basisvorming beoogd wordt, blijkt niet uit de stofkeuze.
- Het primaat van de politieke geschiedenis is verlaten.
- Oudheid en Middeleeuwen vormen geen wezenlijk onderdeel van de basisvormingsstof.
- Er is meer ruimte geschapen voor de Nederlandse geschiedenis vanaf de Middeleeuwen.
- Inhoudelijk biedt de basisvorming eigenlijk weinig nieuws, wel is er sprake van een grote verschuiving in tijd.
- Een tweejarig basisvormingsprogramma is niet mogelijk, gezien de eisen die er aan een goed curriculum gesteld moeten worden.
- De stof van de basisvorming wordt vrij ongeordend gepresenteerd, is bijzonder omvangrijk, maar toch nog te ontoreikend om van een volwaardig onderbouwcurriculum te kunnen spreken.
- De commissie HEG en de opstellers van het basisvormingsprogramma hebben langs elkaar heen gewerkt, waardoor het ontwerp van een nieuw curriculum voor het gehele voortgezet onderwijs - van onderbouw tot bovenbouw - voor ons vak nog bijzonder lastig wordt.
- Het vak geschiedenis en staatsinrichting zal meer uren nodig hebben dan het voor de invoering van de basisvorming had.
- Schoolboeken voor de onderbouw, die het basisvormingsprogramma bevatten, zullen er alleen al qua stofkeuze totaal anders moeten uitzien dan de methodes die nu op de markt zijn.

Tenslotte

De invoering van de basisvorming is aangegrepen om op twee fronten tegelijk - didactiek en stofkeuze - grote veranderingen door te voeren. Hoeveel aardiger en efficiënter was het echter niet geweest om docenten, leerplanontwikkelaars en uitgevers vijf jaar lang vertrouwd te maken met de didactische vernieuwingen uit domein A, toegepast op de thema's uit het huidige curriculum, om dan na die periode de mogelijkheid tot verandering in het basisvormingsprogramma aan te grijpen voor inhoudelijke vernieuwingen.

kleio

De Oost-Europese revolutie van 1989

SERVICE-ARTIKEL

Aanvulling op bestaande schoolboeken

Auteurs van geschiedenismethoden staan voor de moeilijke taak de stormachtige veranderingen die zich sinds 1989 in Midden- en Oost-Europa hebben voorgedaan in een samenhangend overzicht aan te bieden. Edities van na 1990 geven weliswaar een chronologische aanvulling, maar nog niet altijd een afgewogen verhaal. Menig docent zal zich in de klas dan ook behelpen met aantekeningen gebaseerd op gegevens uit zijn eigen knipselverzameling, zijn geheugen en de inmiddels beschikbare literatuur.

Ten behoeve van onze eigen vierdeklassers op het Dr.Mollercollege in Waalwijk - maar ook voor mezelf, als memo - besloot ik het 'revolutiejaar' 1989 eens in verhaalvorm te gieten. Ik ging ervanuit dat de leerlingen met het schoolboek wél een goed idee konden krijgen van de idealen en de praktijk van het communisme in de Sovjet-Unie, van de sovjetisering van Oost-Europa, van begrippen als 'satellietstaten', Brezjnevdctrine, 'Praagse Lente' etc. De tekst werd medio juni 1992 afgesloten, midden tijdens het desintegratie-proces in Tsjecho-Slowakije en de bloedige burgeroorlog in Bosnië-Herzegowina.

Het resultaat van mijn poging zal zeker voor verbetering vatbaar zijn en verdient inmiddels weer aanvulling. Toch hoop ik collega's die met hetzelfde probleem worstelen, van dienst te zijn met onderstaand overzicht.

Jan van Oudheusden

Glasnost in Moskou

Met het aantreden van Michail Gorbatsjov als leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (maart 1985) brak voor dit land een nieuw tijdperk aan.

Hij verklaarde dat het slecht ging met zijn land. De planeconomie was vastgelopen. De periode-Breznev had stagnatie gebracht en de achterstand op het westen was steeds groter geworden. Om de toestand te verbeteren was volgens Gorbatsjov *glasnost* (openheid) nodig. Kritiek op de regering was niet langer verboden, maar werd door hem juist aangemoedigd. Er kwam vrijheid van meningsuiting. Glasnost was een voorwaarde om te komen tot *perestrojka* (omvorming), met name van de planeconomie. Die moest vervangen worden door een 'socialistische markteconomie', wat inhield dat bedrijfsleiders meer eigen verantwoordelijkheid zouden krijgen voor de productie. Ook al bleven bedrijven en landbouwgrond bezit van de staat, er werden daarnaast kleine particuliere bedrijfjes toegestaan. Gorbatsjov wilde dus geen afschaffing van het communisme, maar juist een soepeler functionerend systeem. Hij bleef Lenin aanroepen als inspirator.

Gewerkt heeft het niet. Campagnes voor meer discipline en minder alcohol ketsten af op de sceptische bevolking. De planeconomie was vastgelopen maar de markteconomie werkte nog niet. Eind jaren tachtig nam de schaarste aan allerlei produkten toe.

Gorbatsjov durfde niet te kiezen voor nog radicalere hervormingen (dus voor versnelde invoering van kapitalistische productie) omdat hij constant onder druk stond van de conservatieve partij-vleugel. Die wilde terug naar de oude dagen van Breznev, waarin de partij-élite tal van privileges genoot. Gorbatsjovs halfslachtige beleid leverde hem ook kritiek op van radicale hervormers, die zich schaarde achter de populaire Moskouse ex-partijchef Boris Jeltsin.

Het respect voor Gorbatsjov was in het buitenland, met name in de westerse wereld, oneindig veel groter dan in zijn eigen land. Velen waren gecharmeerd van zijn vlotte stijl:

In de herfst van 1988 breidde Gorbatsjov zijn macht uit door wijzigingen in het Politbureau. President Andrej Gromyko o.a. (voorste rij, midden) verdween.

die vormde een verademing na de 'fossielen' Brezjnev, Andropov en Tsjernenko. Met de Amerikaanse presidenten Reagan en Bush sloot hij belangrijke verdragen ter beperking van strategische kernbewapening. Hoogtepunt was het INF-akkoord van 1987 over de ontmanteling van middellange-afstandsraketten in Europa. De oorlog in Afghanistan werd in 1988 beëindigd. Gorbatsjov móest zijn bewapening wel verminderen: de wankende sovjet-economie kon de loodzware last van het Rode Leger immers al lang niet meer dragen.

Inmiddels hadden de vertegenwoordigers van de verschillende nationaliteiten in de Sovjet-Unie van de glasnost gebruik gemaakt om na jaren van stilzwijgen hun mondje weer te roeren. Zij gingen steeds verdergaande eisen van autonomie stellen. Met name gebeurde dit in de Baltische republieken Estland, Letland en Litouwen en in de zuidelijke republieken Armenië en Azerbeidzjan. Toen zij in 1989 zagen wat er in de satellietstaten van Oost-Europa gebeurde, waren zij niet meer te houden.

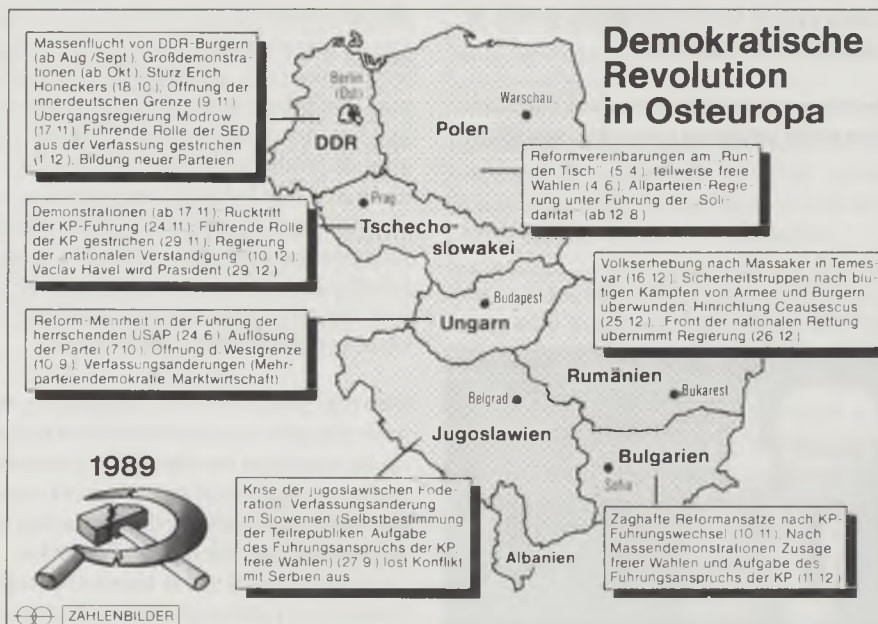
schaupact-land als stok achter de deur aanwezig. Mocht een 'socialistisch broedervolk' verkeerde (d.w.z. westerse, kapitalistische) neigingen vertonen, dan zou men net als in Praag in 1968 'broederlijke hulp' verlenen om de toestand te 'normaliseren'. Dit was in grote lijnen de inhoud van de zogenaamde 'Brezjnev-doctrine.' Overal heerste een logge partijbureaucratie en waren er allerlei problemen in de voorziening van de primaire levensbehoeften van de bevolking. Westerse mode en popmuziek werden buiten de deur gehouden. Conservatieve dan wel neo-stalinistische dictators als Husak (Tsjechoslowakije), Honecker (DDR), Kadar (Hongarije), Ceausescu (Roemenië) en Zjivkov (Bulgarije) zaten jarenlang vast in het zadel. Mensenrechtenbewegingen als *Charta '77* (Tsjechoslowakije) werden door de politieke politie streng onderdrukt. Hetzelfde gold voor de Poolse vakbond *Solidariteit* onder leiding van Lech Walesa. Dissidenten leidden jarenlang een opgejaagd en eenzaam bestaan.

Met het aantreden van Gorbatsjov in Moskou roken de bewoners van het 'Oostblok' nog niet meteen de kansen op meer vrijheid. Maar in 1989 was dit moment aangebroken. Het was alsof de bevolking plotseling beseftte welke ruimte men kreeg door de crisissituatie in de Sovjet-Unie. Bovendien kon Gorbatsjov om zijn positie in eigen land te verstevigen, wel wat assistentie van geestverwante communisten uit de Oostbloklanden gebruiken. Hij moedigde tijdens zijn bezoeken de glasnost en de perestroika in de 'broederlanden' dan ook van harte aan. Dit vaak tot ergernis van zijn gastheren.

Polen: ronde-tafel-revolutie

Polen had al in 1980/81 een maatschappelijke schok beleefd. Toen leek de massale vakbond *Solidariteit* een omwenteling te brengen. Op basis van gelijkheid werd met de partij onderhandeld, dit tot groot ongenoegen van Brezjnev. Maar eind 1981 stelde generaal Jaruzelski een door de Sovjet-Unie gesteund militair regime in.

In 1989 was door de economische teruggang de maatschappelijke druk van *Solidariteit* – officieel verboden – opnieuw zo groot geworden, dat Jaruzelski na ronde-tafelbesprekingen tussen vertegenwoordigers van regering en vakbond halfvrije verkiezingen toestond. Die werden gehouden in juni 1989. De kandidaten van de communistische partij werden verpletterend verslagen door die van *Solidariteit*. Er werd een regering gevormd onder leiding van premier Mazowiecki (*Soli-*

Het 'wonderjaar' 1989

Communisme in het Oostblok

Sinds de sovjetisering van Oost-Europa in de tweede helft van de jaren veertig was in de zogenaamde 'satellietstaten' elke vorm van kritiek op de heersende communistische regimes telkens hard onderdrukt. Denk maar aan het bloedig neerslaan van de Hongaarse Opstand (1956) en van de Praagse Lente (1968). Het Rode Leger was in ieder War-

kleio

nummer 8/92
pagina's 14 en 15

dariteit). Hierdoor werd Polen het eerste Oostblokland met een niet-communistische regering. In 1990 werd Lech Walesa tot president van Polen gekozen.

Hongarije: een gat in het gordijn

Hongarije had ongeveer sinds 1970 een iets soepeler communistisch regime dan de buurlanden: wat meer welvaart, wat minder onderdrukking. Zwart bijverdienen was nationale sport nummer één. 'Wie niet tegen ons is, is voor ons', zo stelde de pragmatische leider Janos Kadar.

In 1988 raakte die ontwikkeling in een stroomversnelling. Kadar trad af en zijn aanvankelijk als 'liberaal communist' bekend staande opvolger Grosz stelde de hervormer Nemeth als premier aan. Die begon aan een uitgebreid economisch hervormingsprogramma. Daarnaast stond hij toe dat er andere partijen werden opgericht. De leidende rol van de communistische partij werd uit de grondwet geschrapt. Zelfs zag hij erop toe dat de leider van de Hongaarse opstand uit 1956, Imre Nagy, in Boedapest plechtig werd herbegraven. Een kwart miljoen Hongaren woonden die emotionele plechtigheid bij. In mei 1989 liet hij een gat knippen in de prikkeldraadversperring langs de Oostenrijkse grens: het eerste gat in het IJzeren Gordijn! Vrij reizen naar het westen werd nu mogelijk. Vóór het eind van 1989 had de communistische partij zichzelf al opgeheven (d.w.z. zij ging verder onder een andere naam: Hongaarse Socialistische Partij) en zich bekeerd tot de parlementaire democratie. De term 'volksrepubliek' werd vervangen door 'republiek'. In 1990 volgden verkiezingen waarbij de oud-communisten niet meer dan 10 % van de stemmen behaalden. De winst ging naar *Democratisch Forum* en de leider daarvan, Antall, werd de nieuwe premier.

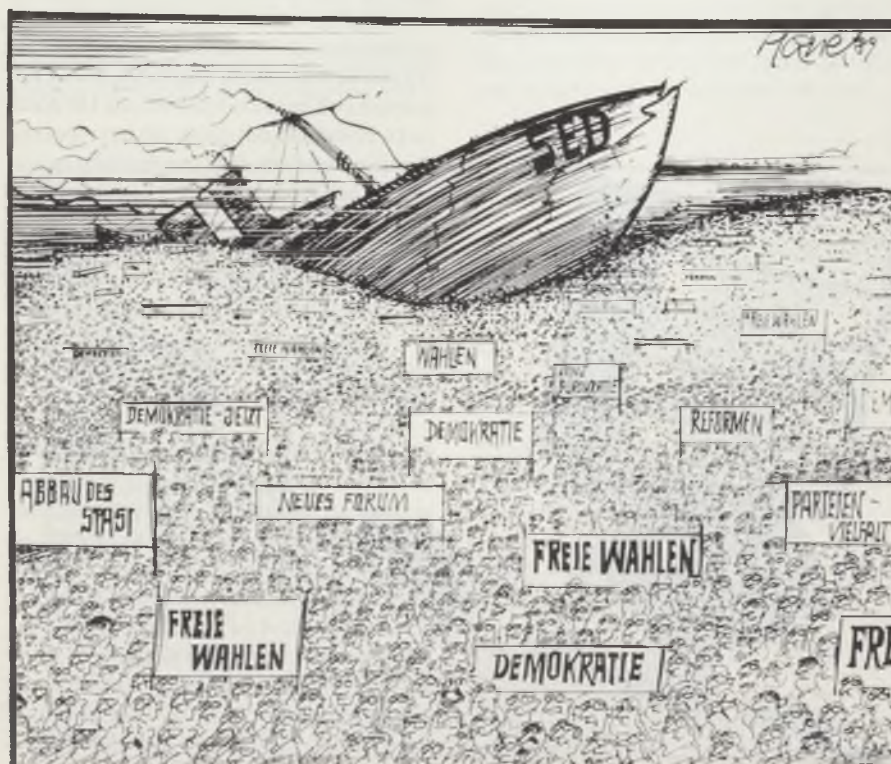
DDR: de 'Wende'

De 77-jarige Oostduitse leider Erich Honecker had in 1987 verklaard dat glasnost en perestrojka voor zijn DDR niet nodig waren: de burgers hadden het toch goed! 'Als de buurman een nieuw behangetje aanbrengt hoeven wij dat toch niet ook te doen!' sprak een medewerker. Er werd aan de Muur nog steeds met scherp geschoten op vluchtelingen naar het westen.

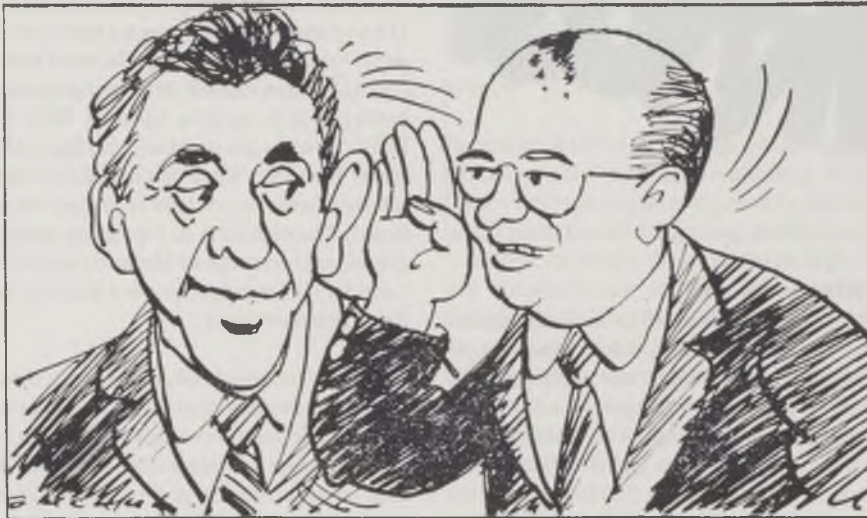
Maar in 1989 ontdekten groepjes DDR-burgers hoe je makkelijk het 'arbeiders- en boerenparadijs' van Honecker kon ontvluchten. Namelijk door de Westduitse ambassade in

Boedapest, Praag of Warschau binnen te gaan. Hongarije zette zijn grens met Oostenrijk open voor houders van een DDR-paspoort. Toen was de stroom niet meer te stoppen. Na veel publiciteit mocht een groep Oost Duitsers vanuit de Westduitse ambassade in Praag via de DDR per trein naar de Bondsrepubliek afreizen. Tienduizenden DDR-burgers verlieten in twee maanden tijd hun vaderland: zij 'stemden met hun voeten'. Dit toonde het onvermogen (beter: de afgang) van het DDR-regime. Dat werd bevestigd tijdens een massale anti-communistische betoging in Leipzig in oktober 1989. De DDR 'vierde' toen juist haar veertigjarig bestaan! Honecker wilde op die betogers laten schieten (zoals in juni 1989 in Peking was gebeurd). Onenigheid in de top van de partij en gebrek aan steun vanuit Moskou zorgden ervoor dat op het nippertje werd afgezien van deze 'Peking-variant'.

Dat gaf de burgers moed. Er werd een democratische beweging opgericht, *Neues Forum*. Onder druk van Gorbatsjov trad Honecker op 18 oktober 'om gezondheidsredenen' af. Zijn opvolger, Krenz, probeerde zich ijlings tot 'perestrojka' te bekeren, maar het was al te laat. Massabetogingen dwongen begin november de regering-Stopf en het voltallige Politburo van de communistische partij tot aftreden. Op 9 november kwam onverwacht het bericht dat alle Oost Duitsers die dat wilden, ongehinderd naar West-Duitsland en

West-Berlijn konden reizen. De nieuwe DDR-regering onder leiding van Hans Modrow legde hen niets in de weg. Maar liefst drie miljoen DDR-burgers bezochten in het weekeinde van 11/12 november West-Duitsland. In de Muur werden grote door-gangen gemaakt. Dit was de historische 'Wende'.

Beïnvloed door de gebeurtenissen in Polen, Hongarije en de DDR waagden kleine groepen intellectuelen vanaf de zomer van 1989 het om openlijk hervormingen te eisen. In oktober betoogden tienduizend burgers van Praag, opgeroepen door Charta '77, voor meer vrijheid. Honderden werden opgepakt. Op 17 november groeide een toegestane studentendemonstratie uit tot een massabeweging die dagenlang aanhield. Aanleiding hier-toe was een - achteraf vals gebleken - gerucht dat een student door de oproerpolitie was ge-dood. Twaalf oppositiegroepen waaronder Charta '77 richtten toen de beweging '*Burgerforum*' op. Havel was een van de leiders. Ze eisten afschaffing van het communistische regime en respectering van de burgerrechten.

Krenz moest spoedig daarna aftreden. De lei-dende rol van de communistische partij werd uit de grondwet geschrapt. Het duurde niet lang of voormalige DDR-leiders zoals ex-premier Stoph werden gearresteerd op be-schuldiging van corruptie. Honderden be-zochten de voor het publiek opengestelde vil-la's van de voormalige machthebbers en ver-gaapten zich aan hun rijkdommen. De dood-zieke Honecker ontsnapte op het nippertje aan de volkswoede door bescherming te zoe-ken bij het Rode Leger, dat hem later naar Moskou overbracht.

Toen op 22 december de verbinding tussen Oost- en West-Berlijn via de Brandenburger Tor feestelijk werd opengesteld - opnieuw een hoogtepunt in de euforie (juichstem-ming) van 1989 - was Duitse hereniging al een lonkend perspectief.

Tsjechoslowakije: de 'fluwelen revolutie'

In Tsjechoslowakije leek lange tijd niets te veranderen. Charta '77 voerde een eenzame strijd. Wel was de oude Husak in 1987 als partijleider opgevolgd door Jakes (Husak bleef aan als president). Begin 1989 had de bekende dissident en toneelschrijver *Vaclav Havel* nog maandenlang vastgezet vanwe-ges het leggen van bloemen op de plaats waar twintig jaar tevoren een jonge Tsjech zichzelf in brand had gestoken als protest tegen het neerslaan van de Praagse Lente.

Ze werden op hun wenken bediend: op 24 november, de dag van de feestelijke terug-keer van Alexander Dubcek (de hervormer ten tijde van de Praagse Lente) naar Praag, nam Jakes ontslag. Binnen een week werd het monopolie van de communistische partij uit de grondwet geschrapt. President Husak trad af en eind december gebeurde het onge-looflijke: unaniem koos het parlement de ge-respecteerde schrijver en dissident Vaclav Havel tot president! Dubcek werd voorzitter van het parlement.

Niet één ruit sneuvelde er tijdens deze 'fluwelen revolutie'.

Bulgarije: paleisrevolutie

Ook aan het ogenschijnlijk stabiele Bulgarije, trouwe vazal van Moskou, waar Todor Zjivkov (78) al 35 jaar de scepter zwaaide, ging de revolutie niet voorbij. De industrie was verouderd en vervuilend, wat door de kleine milieubeweging *Ecoglasnost* werd aan-geklaagd, ondermeer in een betoging in no-vember 1989, de grootste demonstratie sinds het land in 1947 communistisch was gewor-den.

Via de TV wisten de Bulgaren wat er elders in Europa aan de hand was. Binnen een

kleio

nummer 8/92
pagina's 16 en 17

week werd Zjivkov ten val gebracht, niet door de betogers, maar door zijn eigen communistische kameraden, die nattigheid voelden en die Zjivkov steeds meer als een obstakel voor het behoud van de communistische macht waren gaan zien. Mladenov, een voorstander van perestroika naar het model van de Sovjet-Unie, nam de macht over. Toen in december meer dan 100.000 anti-communisten in Sofia demonstreerden beloofde hij snel vrije verkiezingen. Hij liet de communistische partij afstand doen van haar recht op de 'leidende rol' in de maatschappij en verleende amnestie aan politieke gevangenen.

Zjivkov onderging het lot van zijn collega's uit de andere Oostbloklanden: hij werd uit de partij gestoten en aangeklaagd wegens machtsmisbruik. Voorlopig bleven de hervormingsgezinde communisten nog aan de macht.

Roemenië: schijnrevolutie met scherp geslacht

Roemenië was het meest repressieve bolwerk van communisme. Jarenlang genoot president Nicolai Ceausescu veel respect in het westen omdat hij zich als buitenbeentje in het Warschau-pact opstelde. Dit feit verhulde de ware aard van zijn dictatuur. Overal waren verklikkers actief. Gesprekken met buitenlanders waren verboden. Levensmiddelenrantsoenen werden jaar op jaar verminderd. Het leger en de geheime politie - de Securitate - drukten de zeldzame protesten bloedig de kop in. Ceausescu kwam zelfs met een plan om meer dan duizend dorpen van de aardbodem te doen verdwijnen. Langzaam keerde het westen hem de rug toe.

Nog in november 1989 werd de dictator minutenlang door het partijcongres toegejuicht. Maar ook in dit uitgemergelde land was de revolutie niet tegen te houden.

Die begon half december in Timisoara, waar een menigte demonstreerde tegen het arrestatiebevel dat was uitgevaardigd tegen de populaire dominee Laslo Tökes. Leger en Securitate schoten met scherp op de menigte; er vielen veel doden. Het protest sloeg over naar andere steden, ook naar Boekarest. Op 21 december werd Ceausescu door een (door hemzelf opgetrommelde) menigte uitgejouwd, nog wel voor het oog van de TV-camera's. Dat was de ommekeer. Een dag later werd bekend gemaakt dat het *Front voor nationale redding* onder leiding van Ion Iliescu, de macht had overgenomen. Iliescu was een communist die vroeger in ongenade was gevallen.

Ceausescu en zijn vrouw probeerden te vluchten, maar werden gearresteerd en op 25 december na een schijnproces door het leger

geëxecuteerd. Inmiddels speelde zich in Boekarest een ware veldslag af tussen de Securitate enerzijds en het leger, dat nu de kant van het volk had gekozen, anderzijds. Weinigen realiseerden zich dat Iliescu de massamedia beheerste en dat de beelden waarin het leger zich manmoedig als beschermmer van de menigte opwierp wel eens geënceneerd konden zijn. Het leger had in Timisoara immers nog op het volk geschoten. Voorlopig hadden communisten - zij het communisten nieuwe stijl - de macht stevig in handen.

Terugblik op het wonderjaar

Op de bloedige revolutie in Roemenië na is de ontmanteling van het communisme uiterst vreedzaam verlopen. Dat werd als een van de meest verrassende en positieve aspecten van het 'wonderjaar' beschouwd. Het schijnbaar zo stevige bouwwerk van het communisme bleek helemaal niet van gewapend beton, maar eerder van bordpapier.

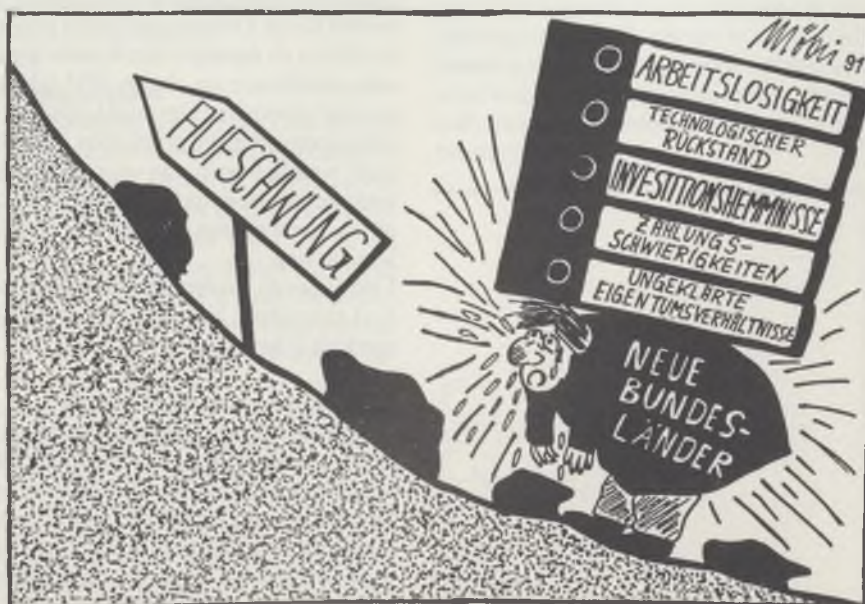
De vreedzame revolutie van Oost-Europa werd mogelijk gemaakt door de houding van Gorbatsjov. Hij gaf de oude leiders te verstaan dat die niet konden rekenen op assistentie van het Rode Leger. De Breznev-doctrine werd afgezworen. Hiervoor in de plaats lanceerde een naaste medewerker van Gorbatsjov zelfs grappend de 'Sinatra-doctrine': elk land mag zeggen: ik doe het 'My Way'.

Gorbatsjov moet in de loop van het jaar 1989 hebben ingezien dat de ontwikkeling niet te

stoppen was. Zij was immers de consequentie van zijn glasnost-politiek. Eventueel gewapend ingrijpen in de geest van de Breznev-doctrine was alleen al onmogelijk geweest omdat dan de belangrijkste doelstelling van Gorbatsjovs buitenlandse politiek doorkruist zou worden: goede betrekkingen met het Westen om kredieten en andere economische hulp te ontvangen. De perestroika zat namelijk op een doodlopend spoor.

Gorbatsjov had de vage leuze gelanceerd van 'het Europese huis': in ruil voor toenadering tot het Westen wilde hij de bestaande tweedeling van Europa omzetten in internationale coöperatie voor vrede en welvaart. In 1989 bleek die visie onverwacht snel in de praktijk gebracht te kunnen worden: Het IJzeren Gordijn viel. Joegoslavië en Albanië raakten in de loop van 1990 eveneens in beroering. Alom bleek hoe ontevreden de bevolking met de communistische regimes was geweest. Van Warschau tot Sofia verdwenen de dictatuur, de perscensuur en de machtsmonopolies van de communistische partijen. Voormalige dissidenten als Walesa en Havel brachten het tot president van hun land. De ideologie van het westen (vrije meningsuiting, meerpartijenstelsel, kapitalistische produktiewijze) leek plotseling in heel Europa te hebben gezegevierd. Bij de jaarwisseling 1989-1990 kwam menig commentator woorden tekort om de 'honeymoon' van de vrijheid in Oost-Europa te bezingen.

Maar toen de champagneglazen waren leeggedronken en het vuurwerk was gedooft, werden de praktische problemen zichtbaar die in de daaropvolgende jaren de Oost-europese landen zouden gaan teisteren.

Armeniërs tegen Azerbajdzjani's. Demonstratie in Jerevan (Armenië).

Epiloog: Na de 'honey-moon'

Na de roes komt altijd de kater. Voor de inwoners van de Oosteuropese staten doemden in 1990 en de daaropvolgende jaren gigantische problemen op. Anno 1992 leken de meeste voormalige Oostbloklanden zó ondergedompeld in die problemen, dat er nog maar weinig begrip was voor de nuchtere constatering dat er toch een grote stap vooruit was gezet op weg naar een meer leefbare samenleving.

Enkele van die problemen worden hieronder kort aangeduid. Voor een diepgaande bespreking is het nog te vroeg.

Nationalisme : virus en splijtzwam

Tijdens de massabijeenkomsten bij de afbraak van de Berlijnse Muur werd direct de leus gehoord: 'Deutschland einzig Vaterland'. Het duurde niet lang of de Duitsers zetten hun zinnen op één ding: hereniging van de twee Duitslanden. De grote mogendheden werden door die ontwikkeling overrompeld.

Het spookbeeld van een sterk Duitsland doemde op. Verkiezingen in de DDR (mei 1990) werden gewonnen door de Allianz für Deutschland, voorstander van snelle eenwording. Op 1 juli van dat jaar kwam een monetaire unie tot stand tussen de BRD en de DDR en reeds op 3 oktober vond de officiële hereniging plaats, die groots werd gevierd.

Ook elders sloop het virus van het nationalisme binnen. Tientallen jaren lang hadden de volkeren van Oost-Europa niet zichzelf mogen zijn, maar naar de pijpen van Moskou moeten dansen. Oude nationale veten werden steeds met de mantel der 'communistische broederschap' toegedekt. Nu ging - bij wijze van reactie - elk volk op zoek naar zijn eigen identiteit. Slowaken gingen zich afzetten tegen de - naar hun idee - te dominante Tsjechen, waardoor Tsjechoslowakije in 1992, ondanks alle pleidooien van president Havel, in twee stukken uiteen viel. Hongaren in Roemenië durfden openlijker dan voorheen op te komen voor hun rechten. Etnische minderheden zoals de zigeuners kregen het moeilijk. Hier en daar stak antisemitisme de

kleio

nummer 8/92
pagina's 18 en 19

kop op. In de voormalige DDR traden neonazi's met veel lawaai in de openbaarheid.

Maar het meest virulent werkte het splijtzwam van het nationalisme in Joegoslavië en in de Sovjet-Unie. In Joegoslavië groeide het verzet van de Slovenen en Kroaten tegen de overheersende Serviërs. Zij werden gesterkt door de vrijheidsbewegingen in de rest van Oost-Europa. Recht hiertegenin pookte de communistische leider Milosevic bij de Serviërs in Joegoslavië het nationalistische vuur op. Slovenië en Kroatië verklaarden zich onafhankelijk. Toen de Servische minderheid in Kroatië zich hierdoor bedreigd voelde kwam die in het geweer tegen de Kroaten; zij werd hierbij actief gesteund door het Joegoslavische leger. In 1992 breidde deze oorlog zich in alle hevigheid uit naar de inmiddels eveneens afgescheiden deelrepubliek Bosnië-Herzegovina.

In de Sovjet-Unie radicaliseerden vanaf 1989 de afscheidingsbewegingen in de Baltische republieken. Grof geweld van het Rode Leger was niet in staat het verlangen naar vrijheid te smoren. In 1990 verklaarden Litouwen, Estland en Letland zich onafhankelijk; toen nog een symbolische daad. In 1991, na de mislukte augustuscoup (zie verderop), grepen de Baltische republieken de kans definitief los van Moskou te komen. Hun onafhankelijkheid werd door de wereld erkend.

Een soortgelijke beweging deed zich voor in de zuidelijke republieken Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. Naarmate daar de greep van Moskou verslaptte, kwam echter de oude bittere vete tussen Armeniërs en Azeri's om het bezit van de enclave Nagorno-Karabach in alle hevigheid aan de oppervlakte.

Als je al dit soort conflicthaarden en afscheidingsbewegingen op het grondgebied van de Sovjet-Unie zou optellen, zou je ver boven de vijftig uitkomen. Tegen de dreigende desintegratie van de Sovjet-Unie kwamen op 19 augustus 1991 conservatieve communisten in het geweer: zij waagden een staatsgreep tegen Gorbatsjov die echter faliekant mislukte, vooral door het manmoedig optreden van Boris Jeltsin, sinds juni 1991 president van de Sovjet-Republiek Rusland. Daarna ging de ontbinding van de Sovjet-Unie in rap tempo door: eind 1991 hield de Sovjet-Unie op te bestaan en viel zij in 15 onafhankelijke republieken uiteen. Gorbatsjov trad af. 11 van de 15 staten gingen daarna weliswaar samen verder als het GOS (Gemenebest van Onafhankelijke Staten), maar in de loop van 1992 bleken de leden daarvan het nauwelijks ergens over eens te kunnen worden.

Zuivering of: de worsteling met de oude machthebbers

Na de mislukte augustus-coup in Moskou verbood Jeltsin de communistische partij: een slag in het gezicht van Gorbatsjov, die machteloos moest toezien. Ook in andere voormalige Oostbloklanden werd het communisme buiten de wet geplaatst. Wie had meegewerkt aan het oude communistische regime werd op een zijspoor gezet, en in menig land begon een bedenkelijke verdachtmakerij. In de ex-DDR kwamen Stasi-dossiers ter inzage. Veel meer mensen dan men had gedacht hadden 'gecollaboreerd'. En wat moest er bijvoorbeeld gebeuren met de vopo's die op bevel hadden geschoten aan de Muur? Die kwestie was zomaar niet op te lossen. In 1992 werd de Poolse president Walesa verdacht gemaakt van medewerking aan het communistische regime! In Tsjechoslowakije vielen nu ook personen die in de Praagse Lente van 1968 voorop hadden gestaan, zoals Dubcek, bij de kiezers van hun voetstuk: het waren immers ex-communisten.

Aan de andere kant waren het vaak juist de leden van de voormalige 'Nomenklatura' (de communistische partij-élite) die over de nodige kennis, relaties en handigheid beschikten om de dans te ontspringen: met acrobatische soepelheid vormden zij zichzelf om tot 'manager' van voormalige staatsbedrijven, of onmisbaar adviseur van regeringen bij de samering van de zieke economie. In Roemenië was in 1992 de communist Iliescu nog altijd aan de macht.

Demonstraties van verbeterden communisten in Rusland in 1991 en 1992 toonden aan dat niet alle mensen gelukkig waren met het neerhalen van het communisme en zijn symbolen: de Lenin-beelden en de 'hamer en sikkel'-emblem. De economische chaos gaf nieuw voedsel aan hun onvrede.

Economische chaos

De democratische regimes van Oost-Europa zaten opgezadeld met een weinig benijdenswaardige erfenis. De eerste resultaten van overschakeling naar een vrije-markt-economie waren teleurstellend. Door afschaffing van overheidssubsidies op basisbehoeften als brood, melk en benzine schoten de prijzen omhoog. Het aantal werklozen steeg omdat allerlei onrendabele bedrijven de deuren slooten. Er waren maar weinig westerse geldschietters die met kapitaal over de brug wilden komen. Er ontbrak een traditie van ondernemingszin. Ecologisch gezien was sprake van een rampzalige toestand. Steden en dorpen gaven een mistroostig, afgebladderd aanzicht. De voedselvoorrading bleef een groot probleem. Winkels bleven leeg en talloze burgers moesten dagelijks hele toeren

uithalen om aan hun levensbehoeften te komen.

De marktgerichte 'shocktherapie' lijkt niet overal succes te boeken, enkele uitzonderingen daargelaten. Velen zien de toekomst somber in. Juist omdat het IJzeren Gordijn is verdwenen en men over en weer kan reizen vallen de verschillen met de rijke Westerse landen extra in het oog.

LITERATUUR

Yvan Vanden Berghe, *Het grote misverstand. Een geschiedenis van de Koude Oorlog (1917-1990)* (Leuven/Amersfoort 1991).

Henri Beunders, *De drang naar Duitsland of het einde van een zwaar bewaakte illusie* (Amsterdam 1990).

Dierbare medeburgers! Mensenrechten en de omwenteling in Oost-Europa (Amnesty International, Amsterdam 1991).

Ab van Goudoever, *De Oosteuropese revolutie* (Den Haag 1991). Studiebrief Atlantische Commissie no. 21.

Martin van den Heuvel, *David versus Goliath. Het vrijheidsstreven van Estland, Letland, Litouwen* (Baarn 1991).

Carel H. Jansen, *De jongste geschiedenis van Europa 1945-1990* (Muiderberg 1991).

K. Hildingson en D. Leurdijk, *Oost-Europa* (Amsterdam 1991).

John Simpson, *Despatches from the barricades. An eye-witness account of the revolutions that shook the world 1989-90* (London 1990).

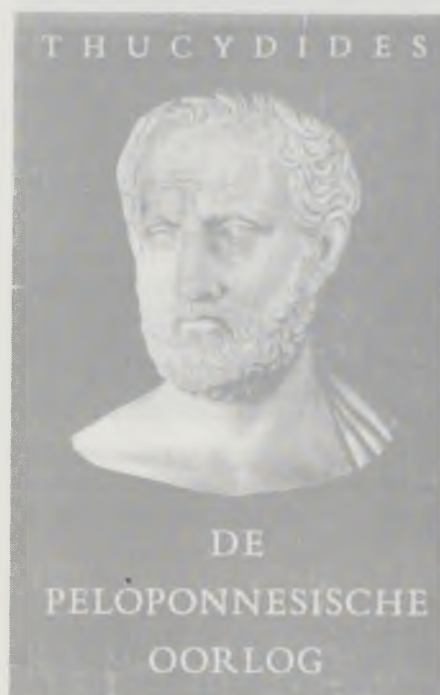
Verder is literatuur over de diverse aspecten van deze ontwikkelingen te vinden in het leerlingenblad *Reflector* en in kranten en weekbladen. Enkele dagbladen hebben een soort knipselverzameling uitgegeven met de berichten en commentaren over deze gebeurtenissen.

Thucydides en de werkelijkheid

P.F.M. Fontaine

In dit artikel gaat Piet Fontaine in op het werk van de 'vader der geschiedschrijving', tenminste de vader van de moderne wetenschappelijke variant. Hij laat zien wat de sterke en de zwakke punten van Thucydides waren en vergelijkt hem met Herodotus, die in een eerder artikel besproken werd (zie *Kleio* 1992, nr. 4)

(De Syracusanen) bestookten de Atheners en hun bondgenoten de hele dag door met werptuigen. Toen ze zagen dat ze (de Atheners) tenslotte uitgeput raakten vanwege hun wonden en de algemene ellende, maakten Gylippus (Spartaan, commandant van de bezetting van de forten van Syracuse - F.), de Syracusanen en hun bondgenoten bekend dat alle eilandbewoners (bedoeld zijn de bondgenoten van Athene - F.), die dat wilden naar de Syracusaanse kant mochten komen op garantie van vrijheid. Daarna werd echter een overeenkomst gesloten met het hele restant van de troepen onder Demosthenes (een van de twee Atheense generaals, niet de redenaar - F.) dat ze, indien ze zich zouden overgeven, niet zouden worden gedood, noch door geweld, noch in gevangenschap, of door het niet verstrekken van levensnoodzakelijke zaken. Hierop gaven ze zich allemaal over, zesduizend in getal; ze leverden ook al het geld dat ze nog hadden in door het in hun omgekeerde schilden te werpen; zo werden er vier gevuld. De Syracusanen brachten de gevangenen meteen naar de stad.

Wat betreft Nicias (de tweede Atheense generaal - F.) en zijn manschappen, dezen bereikten de rivier de Erineus nog dezelfde dag; na die te zijn overgestoken sloeg Nicias zijn legerkamp een hoogte op. De volgende dag haalden de Syracusanen hem in en lieten hem weten dat de troepen onder Demosthenes zich hadden overgegeven; ze nodigden hem uit dit eveneens te doen. Maar Nicias vertrouwde het niet en verkreeg een wapenstilstand waardoor hij een ruiter kon uitzenden om dit vast te stellen. De ruiter vertrok en kwam terug met de boodschap dat ze zich inderdaad hadden overgegeven.

Door middel van een heraut liet Nicias nu Gylippus en de Syracusamen weten dat hij,

namens de Atheners, bereid was de Syracusamen al het geld terug te betalen dat ze aan de oorlog hadden besteed op voorwaarde dat ze zijn leger zouden laten gaan. Totdat deze som zou zijn betaald, zou hij Atheners als gijzelaars stellen, per talent één man. Maar Gylippus en de Syracusanen wilden deze condities niet aanvaarden; ze heropenden de aanval, omsingelden de Atheners en bestookten deze tot de avond toe met hun werptuigen.

Ten gevolge van gebrek aan voedsel en alle andere benodigdheden waren de Atheners in een rampzalige toestand. Niettemin wachtten ze op de stilte van de nacht om uit te kunnen breken. Maar nauwelijks hadden ze hun wapens opgenomen of de Syracusanen bemerkten het en hieven de strijdkreet aan. Daarom legden de Atheners, toen ze zagen dat hun bewegingen waren ontdekt, opnieuw hun wapens neer - allemaal op driehonderd na die langs de wachtposten uitbraken en in de nacht voortrukten langs alle mogelijke wegen.

Toen de dag aanbrak leidde Nicias zijn leger voorwaarts, maar de Syracusanen bleven op dezelfde manier aanvallen, namelijk door hun werptuigen te gebruiken en hen van alle kanten te vellen met hun werpspiesen. De Atheners drongen op naar de rivier de Asinarus (nu de Falconaro of Fiume di Noto - F.), deels omdat ze dachten dat ze beter af zouden zijn als ze die rivier overstaken, daar ze onder zware druk stonden door de aanvallen aan alle kanten van talloze ruiters en van hulptroepen, deels ook uit vermoeidheid en verlangen naar water. Toen ze de rivier bereikten stortten ze zich erin en verbraken de gelederen. Iedereen wilde er het eerst in, maar tegelijk maakte de vijandelijke druk het oversteken moeilijk.

Omdat ze zo gedwongen waren zich in een dichte massa te bewegen, vielen ze op elkaar;

kleio

nummer 8/92
pagina's 20 en 21

de een vertrapte de ander. Sommigen kwamen meteen om, doorstoken door hun eigen spe- ren; anderen raakten verward in hun bepak- king en werden door de rivier meegesleurd. De Syracusanen stonden langs de stijle oever en slingerden hun werptuigen naar de Atheners die gulzig stonden te drinken, orde- loos samengedrongen in de holle bedding van de rivier. Bovendien daalden de Pelopon- nesiërs (vijanden van Athene en bondgenoten van Syracuse - F.) af naar de waterkant en slachten hun vijanden af, in het bijzonder die

in de rivier. Het water werd onmiddellijk sme- rig, maar werd evengoed gedronken, zo mod- derig en gekleurd door bloed als het was; ze vochten er zelfs om.

Toen de doden op stapels in de rivier op el- kaar lagen en het leger totaal ten onder was gegaan, deels in de rivier, deels, degenen na- melijk die nog heelhuids hadden kunnen oversteken, door toedoen van de ruiterij, gaf Nicias zich over aan Gylippus.¹

Dit bericht schildert de huiveringwekkende slotscene van de Siciliaanse expeditie die op haar beurt weer een onderdeel was van de Peloponnesische oorlog. Dit was een oorlog tussen Athene en Sparta om de hegemonie in Griekenland. Begonnen in 431 v.C., had deze mensenverslindende en landverwoes- tende strijd vijftien jaar later nog altijd niet tot een beslissing geleid.

In 416 v.C. vroeg Segesta, een stad op Sicilië en bondgenoot van Athene, om hulp tegen haar vijanden. Alcibiades, de eerzuchtige en onberekenbare leider van de Atheense poli- tiek, zag zijn kans schoon om grootse dingen te ondernemen: hij wilde eerst Sicilië verove- ren en dan van daaruit Carthago aanvallen. Ondanks de waarschuwingen van de voor- zichtige Nicias stemde de volksvergadering voor het plan. In 415 verscheen een Atheen- se vloot voor Syracuse, de machtigste stad op het eiland. Troepen werden aan wal gezet en het beleg begon.

Het verrassingselement was gauw voorbij; de stad hield stand en de Spartanen kwamen haar te hulp. Toen in juli 413, na een beleg van twee jaar, de situatie voor de Atheners hopeloos begon te worden, stelde Nicias de aftocht, die toen nog mogelijk was, te lang uit. In september versloegen de Syracusanen het Atheense leger, dat nu het binnenland in probeerde te komen.

Op de achtste en negende dag van de terug- tocht had de hier beschreven catastrofe plaats. Slechts weinigen keerden ooit naar huis terug; Demosthenes en Nicias werden terechtgesteld.

De auteur

De man die dit verhaalt is de aanzienlijke en rijke Athener Thucydides. Hij was geboren tussen 460 en 455 en diende zijn vaderstad in verschillende publieke functies, onder andere als generaal. Na een mislukte onderneming moest hij een tijd als balling leven op zijn

landgoederen in Thracië (hij was met een Thracische vrouw getrouwd). Toen hij om- streeks 400 v.C. stierf, was zijn grote ge- schiedwerk, de beschrijving van de Pelopon- nesische oorlog, nog niet voltooid.

Nuchtere zakelijkheid

Wat ons allereerst in Thucydides' bericht op- valt is de zakelijkheid ervan. De man die dit schrijft is iemand met militaire en diplomatie- ke ervaring en gewend te rapporteren. Feiten en plaatsen worden nauwkeurig aangegeven. De aanvoerders, de verschillende legeraf- delingen, de locaties, de tijden, de manieren van aanvallen, de manoeuvres van de troepen worden precies beschreven: het is niet moei- lijk te volgen wat er gebeurt.

Opvallend is ook de nuchterheid van het be- richt. Hoewel het verschrikkelijk is wat er ge- beurt, is er geen enkel woord dat ook maar de geringste emotie verraadt. Koele zakelijk- heid overheerst. En al is de schrijver een Athener, uit niets blijkt dat hij op de hand van zijn stadgenoten is. Objectiviteit is troef. Er valt zelfs een sterke nadruk op het chao- tisch gedrag van de Atheners in scherpe te- genstelling tot het beheerste optreden van Gylippus.

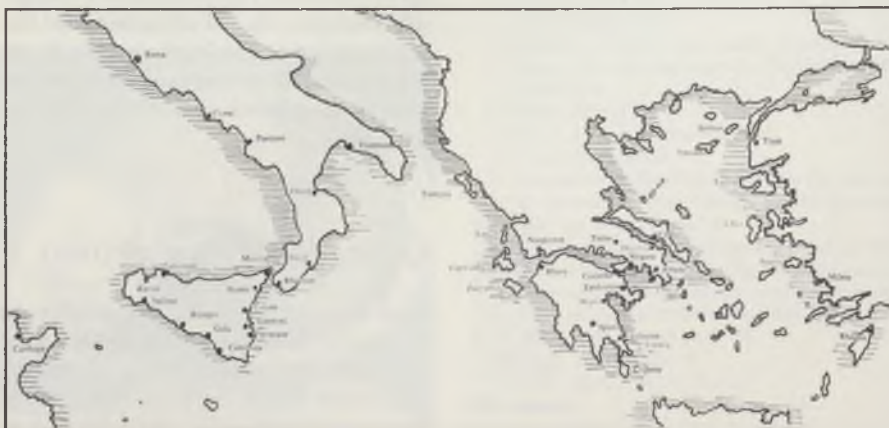
Als verteller blinkt Thucydides hier niet uit: hij geeft maar weinig kleurrijke details, ik denk aan de vier schilden met geld en de Atheners die in de rivier staan te vechten. Ondanks, of juist door, de rapportagestijl ligt over het hele bericht een akelige doem. Het is in feite een tragedie die zich afspeelt.

Thucydides als model

Het begon allemaal zo mooi. In de aanhef zegt Thucydides dat hij de Peloponnesische oorlog gaat beschrijven: *'...die groot en bete- kenisvol is boven allerlei andere oorlogen'*.² (Let wel: ook boven de Perzische oorlogen.) Hij concentreert zich op zijn thema, de bipolariteit, het politieke dualisme van Athene en Sparta, zonder zich uitwijdingen en 'short stories' à la Herodotus te veroorlo- ven.³ Het legendarische en fantastische ele- ment, zegt hij zelf, zal in zijn werk niet voor- komen - wat naar ik vermoed een sneer naar zijn voorganger is. Dat betekent natuurlijk dat een groot deel van de menselijke ervaring eenvoudig wordt weggelaten. Maar de kriti- sche lezer(es) wordt beloond met iets beters, *'niet met een bekroond opstel voor een ogen- blik, maar met een bezit voor altijd'*.⁴

Aan dankbaarherid voor dit bezit heeft het hem nooit ontbroken. Tweehonderd jaar ge- leden zei David Hume dat *'de eerste bladzij van Thucydides het eigenlijke begin is van alle echte geschiedschrijving'*.⁵ Aldus Cicero weer- sprekend met zijn oordeel over Herodotus als de 'vader der geschiedenis'. Een eeuw la- ter noemde Eduard Meyer Thucydides *'de onvergelijkelijke en onovertroffen leraar der geschiedenis'*.⁶

Die bewonderende geluiden zijn ook heden nog niet verstomd. In 1988 schreef Jan Nuchelmans dat *'er alle reden is hem tot de meest illustere historici en historiografen te re- kenen'*.⁷

De aftocht van de goden

Zelfs een eerste doornemen van Thucydides' geschiedwerk overtuigt de lezer(es) ervan dat de goden de geschiedenis hebben verlaten. Zo te zien zijn het de stervelingen die de loop der gebeurtenissen bepalen. Als het mis gaat, zijn hun fouten daarvan de oorzaak.

Dat betekent natuurlijk niet dat de auteur niet in de goden geloofde; in zijn dagen was het onmogelijk openlijk van atheïsme te getuigen. Maar of hijzelf nu religieus ingesteld was of niet, in zijn werk erkent hij goden noch goddelijke bedoelingen. Zelfs de oppergod Zeus wordt slecht vijftien maal vermeld - de helft van de keren in verband met een of ander heiligdom. Delphi wordt nauwelijks tienmaal genoemd; zijn orakels spelen geen enkele rol.

In de geschiedenis van de Atheense generaal Nicias vinden we wellicht het duidelijkste voorbeeld van dit stilzwijgen van de goden. Als gedurende het beleg van Syracuse de zaken voor de Atheners een verkeerde wending beginnen te nemen, zegt hij tot zijn soldaten dat men nog op goddelijke hulp mag rekenen. Want zo zegt hij: *'mijn leven is besteed aan het vervullen van vele religieuze verplichtingen jegens de goden en van vele rechtvaardige en onbesmette handelingen jegens de mensen'*.⁸

Maar er komt geen hulp van boven en deze man van ouderwetse vroomheid wordt na de overgave zonder vorm van proces door de Syracusanen omgebracht.⁹

Hoe de persoonlijke overtuiging van Thucydides ook moge zijn geweest, in zijn boek keert hij zich af van de Homerische mythologie en schept op die manier het eerste atheïstische geschiedwerk. Hierin is hij inderdaad de voorloper van de moderne wetenschappelijke geschiedschrijver die, eveneens ongeacht zijn persoonlijke overtuiging, geen bovenaardse macht toestaat zich met de geschiedenis te bemoeien. Thucydides is de eerste geschiedschrijver die een scheidslijn trekt tussen historische gebeurtenissen aan de ene kant en het goddelijk bestaan aan de andere. God en het publiek domein zijn strikt gescheiden.

al helemaal niet voor vrouwen. Zelfs Aspasia, de begaafde vriendin van Pericles, blijft ongenoemd. Thucydides is de vader van de exclusief mannelijke geschiedschrijving, van het soort dat Jane Austen zo saai vond: *'... en nauwelijks vrouwen - het is heel vervelend'*.¹⁰ Hier worden het publieke domein en de vrouwen van elkaar gescheiden. Dit is een tendens die ook in de moderne geschiedschrijving en het geschiedenisonderwijs nog niet is verdwenen.

Niet dat de mannen er zoveel beter afkomen! Alles bij elkaar worden maar twaalf personen ietwat uitvoeriger beschreven, zes Atheners en zes Spartanen.¹¹ En van die twaalf krijgen er maar vijf wat persoonlijker trekken mee: Pericles en Cleon, Alcibiades en Nicias (paren van tegengestelden), en Brasias. Maar zelfs van de bewonderde Pericles wordt geen gedetailleerd portret geschetst; niets horen we van zijn leven, zijn omstandigheden, zijn maatschappelijke omgang, zijn vriendenkring.

Er is geen enkele aanduiding van het dagelijks leven in Athene. Van Griekse cultuur geen spoor, zelfs niet van Euripides, die toch wel een geestverwant van Thucydides moet zijn geweest. De Socrates die ergens wordt genoemd is niet de filosoof. En het zijn niet enkel marxistische historici die de auteur zijn volstrekt gebrek aan interesse in economische geschiedenis verwijten.

De machtsstrijd drukt al het andere in de vergetelheid. Hier worden geschiedenis en leven van elkaar gescheiden. Het is zoals Von Fritz zegt: alleen historici die de gebeurtenissen uitsluitend van het standpunt van de machtspolitiek bekijken kunnen Thucydides 'de vader van de geschiedenis' noemen.¹²

Maar er is nog een grote afwezigheid: de auteur zelf. Anoniem blijft hij niet, want zo begint zijn boek: *'Thucydides, een Athener, schreef de geschiedenis van de oorlog ...'*.¹³ Hij 'tekent' ook regelmatig delen van zijn werk: *'dit was het zoveelste jaar van de oorlog beschreven door Thucydides'*.

Maar desondanks is hij niet, zoals Herodotus, persoonlijk aanwezig in zijn boek. Hij geeft nauwelijks oordelen of kritiek, maar laat steeds 'de feiten spreken'. In dit opzicht is hij het model van de moderne geschiedschrijver, heel in het bijzonder van de schoolboekschrijver.

Het is duidelijk dat we te doen hebben met een heel abstract geschreven boek. In plaats van menselijke wezens komen bijna uitsluitend collectieven aan het woord. Zij die spreken, zelfs zij die handelen zijn 'de Thebanen', 'de Samiërs', 'de Peloponnesiërs'. *'De Spar-*

kleio

nummer 8/92
pagina's 22 en 23

Geen plaats voor mensen

Deze *Historiai* zijn een buitengewoon compact werk. Van alles wat bij mensen maar mogelijk is resteert één thema: de machtsstrijd tussen Athene en Sparta. Er is eigenlijk geen plaats voor mensen, voor individuen, en

tanen zeiden', horen we als ze met de Atheners onderhandelen. Wordvoerders hebben ze kennelijk niet. In de beruchte dialoog tussen de onderhandelaars van Athene en het eiland Melos wordt geen enkele naam genoemd. Het is steeds 'de Atheners' en 'de Meliërs', alsof we naar spreekkoren zitten te luisteren.

De absolute natuur van de macht

Voor Thucydides is de menselijke natuur niet aan verandering onderhevig en wezenlijk onveranderbaar. 'De menselijke natuur blijft hetzelfde' zegt hij; in meer dan één passage wordt een fenomeen verklaard met behulp van die onveranderlijkheid.¹⁴ Gewoonlijk wordt ook de menselijke natuur als een abstractum behandeld.

De essentie van de menselijke natuur is het streven naar macht. Macht is, om een moderne term te gebruiken, het 'logo' van dit werk, al zegt de auteur dit niet met zoveel woorden. Macht moet hem hebben beheerst en gefascineerd. Dit beginsel, noch de gevolgen ervan, staan open voor discussie; we hebben te maken met een natuurverschijnsel. Daarom zegt Von Fritz dat Thucydides minder doorzichtig is dan Herodotus.¹⁵ In zijn hart moet deze Griek machtspolitiek hebben bewonderd. Dat blijkt heel duidelijk uit de wijze waarop hij Pericles en diens politiek behandelt.

Als Thucydides kritiek heeft op politici - dat komt inderdaad voor, hij keurt niet alles blindelings goed - dan moet men dat wel tussen de regels door lezen. Hij probeert zijn kritiek in 'de feiten' te verwerken, bijvoorbeeld door te beschrijven hoe verkeerd een plan kan uitpakken. Maar hij schijnt een hekel te hebben aan analyses en verklaringen, zegt Jacqueline de Romilly.¹⁶ De consequentie hiervan is dat, gegeven de absolute aard van de macht, deze

in de loop van zijn geschiedwerk uitgroeit tot supermacht, tot een alles overheersend beginsel dat niet alleen de loop der gebeurtenissen bepaalt, maar ook de wijze waarop ze worden verhaald en beoordeeld.

Thucydides vraagt zich af wat er gebeurt, maar niet of dit goed is of verkeerd. In de dialoog van 'de Atheners' en 'de Meliërs' blijkt zonneklaar wat er gebeurt met mensen (in dit geval de Meliërs) die zich tegen de 'logica van de macht' verzetten. Hier worden politiek en geweten van elkaar gescheiden. Karl Reinhardt (voor wie Ranke de eigenlijke opvolger van Thucydides is) spreekt van 'de onverbiddelijkheid van het feitelijke' bij de Griekse auteur.¹⁷

Ondanks alles blijkt Thucydides moeite te hebben met zijn eigen project. De 'Wille zur Macht' is goed zolang als het maar gaat om de macht van Athene. Maar het machtsstreven kon ook 'naar binnen slaan' en leiden tot bloedige strijd tussen facties in steden. Hij geeft, ook uit Athene, huiveringwekkende voorbeelden hoe burgers elkaar in stukken scheurden. De inspanning tegen de vijand kon omslaan in een drang tot zelfvernietiging. Het resultaat is dat de oorlog alle menselijke relaties aantast en corrumpeert. Het achtste boek is hier vol van.

Thucydides de pessimist

Thucydides, hoe kan het anders, was een pessimist, veel meer uitgesproken dan Herodotus, en zonder diens milde humor. Gevoel voor humor is deze auteur ten enen male vreemd.

Hoewel hij niet gelooft in de buitenmenselijke macht van het Noodlot, de Moira, lijkt toch de 'noodzakelijkheid' de dingen te sturen. Zowel de personen als de collectieven handelen gedreven door die noodzakelijkheid; ze kunnen niet anders handelen dan ze doen.

De algemene trend van de gebeurtenissen is bergafwaarts. Pericles zegt: 'hoe mooi is het voor het vaderland te sterven'; onmiddellijk daarop volgt de beschrijving van de pestepidemie in Athene - van het zinloze, massale en anonieme sterven - die de plannen van Pericles overhoop gooit en hemzelf meeneemt.¹⁸ Ik wijs ook op het contrast tussen de discreet sturende Pericles en de impulsieve Alcibiades die de ramp op Sicilië veroorzaakt, een zeer somber verhaal. Men vergelijk Pericles' rationele plannen voor het beleid van de oorlog en de chaotische slotscene op Sicilië zoals in het begin van dit artikel verhaald.¹⁹

Er is een tragische tegenstelling tussen de wereld zoals die zou moeten zijn - 'minnaars van schoonheid zijn we, maar toch zonder overdrijving, minnaars van wijsheid, maar toch zonder zwakheid' - en de wereld zoals die onherroepelijk is - 'al werden er spiesen op hen neergeworpen, toch gingen ze door met het drinken van het smerige water dat rood zag van het bloed'.²⁰

Noten

1. Thucydides. *Historiai* VII 82.1-85.3. Nederlandse vertaling door M.A. Schwartz. *De Peloponnesische Oorlog* (Baarn 1976 2 (1964 1)).
2. Thuc., Hist. 1.1.1-2.
3. Peter J. Fliess, *Thucydides and the Politics of Bipolarity* (Louisiana State University Press 1966), 21.
4. Thuc., Hist. 1.22.4-5.
5. Geciteerd door Hartmut Erbse, 'Zur Geschichtsschreibung des Thukydides' in: *Thukydides*, herausgeg. von Hans Herter (Darmstadt 1968). *Wege der Forschung*. Bd. XCVIII, 597.
6. Eduard Meyer, 'Thukydides als Historiker' in: *Forschungen zur alten Geschichte*. II. Bd., 369 (Halle 1889).
7. J. Nuchelmans, 'Thucydides van Athene. Historicus en historiograaf' in: *Illustere historici. Leven en werk van toonaangevende geschiedschrijvers*, red. Mari Smit (Nijmegen 1988) 32.
8. Thuc., Hist. 7.77.2.
9. Thuc., Hist. 7.86.2.
10. Catherine Morland in *Northanger Abbey*.
11. Zie H. Westlake, *Individuals in Thucydides* (Cambridge 1968).
12. Kurt von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung. I Von den Anfängen bis Thukydides* (Berlin 1967) 529.
13. Thuc., Hist. 1.1.1.
14. Thuc., Hist. 3.83.2 en bijv. 3.39.
15. Von Fritz, 528.529.
16. Jacqueline de Romilly, *Thucydide, La Guerre de Peloponnes*. I (Paris 1968 4) 83 en 84. Thucydides zelf zegt in 1.22 hetzelfde.
17. Karl Reinhardt, 'Thukydides und Machiavelli' in: *Vermächtnis der Antiken. Gesammelte Essays zur Philosophie und Geschichtsschreibung*, herausgeg. von Carl Becker (Göttingen 1966) 188.
18. Thuc., Hist. 2.35-46 en 47-55.
19. Thuc., Hist. 1.140-144.
20. Thuc., Hist. 2.40.1 en 7.84.5

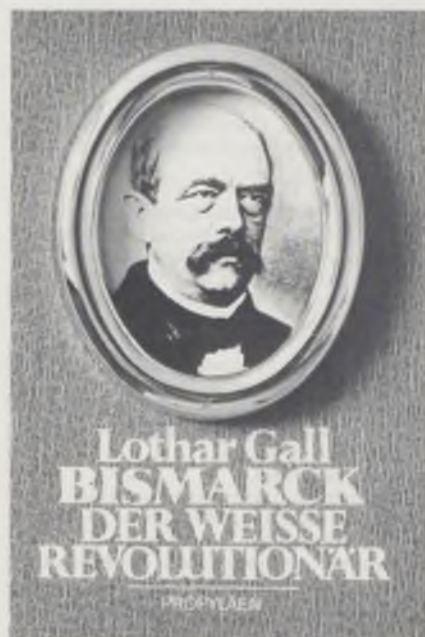
Bismarck-biografieën

Jacco Pekelder

Wanneer je als historicus een biografie over Otto von Bismarck ter hand wilt nemen word je onmiddellijk geconfronteerd met een overvloed aan keuzes. Helaas is er geen grote Bismarck-biografie door een Nederlandse historicus geschreven en bestaan er geen Nederlandse vertalingen van biografieën uit het buitenland. Het is desondanks bijna niet mogelijk alle Bismarck-literatuur bij te houden. Er is en wordt zoveel over de man geschreven! Onlangs nog werd de wereld bijvoorbeeld weer verrast met een driedelige biografie (weer 1500 pagina's) van de Amerikaan Otto Pflanze *Bismarck and the development of Germany*.¹

Dit artikel werpt een licht op de drie belangrijkste Duitstalige biografieën.

De auteur studeerde geschiedenis en werkt aan zijn laatste scriptie, over Bismarck.

Het is duidelijk dat Bismarcks biografen het niet gemakkelijk gehad hebben met hun onderwerp. Problemen die zich voordoen bij elk historisch onderzoek lijken zich bij de Pruisische 'Reichsgründer' nog te kwadreren. Zo zijn de bronnen enorm gekleurd door Bismarck zelf. De man was diplomaat in hart en nieren en zette geen letter zonder bijbedoeling op papier. Bismarcks memoires, *Gedanken und Erinnerungen*², staan geheel in het teken van het door hem geviseerde beeld dat bij het Duitse volk moest blijven hangen. Het hele werk is een en al verdichting van de historische werkelijkheid. Al schaadt het de leesbaarheid zeker niet, van de betrouwbaarheid als historische bron moeten we ons niet al teveel voorstellen. Daarnaast werd het beeld van de Rijkskanselier ernstig vertekend door de officiële verering, die nog tijdens Bismarcks laatste levensjaren begon. Tot het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft deze mythologisering (die aansloot op Bismarcks eigen *Gedanken und Erinnerungen*) toon en inhoud van de populaire en ook van de serieuze geschiedschrijving verregaand bepaald.

Ook de politiek liet zich niet onbetuigd in het exploiteren van deze cultus-figuur. De Nazi's cultiveerden het beeld van Bismarck als de man die Duitsland groot en sterk had gemaakt. Het optreden van Bismarck na de oprichting van het Keizerrijk als de vredeshandhaver van Europa, die bovendien de imperialistische tendenzen in Duitsland onder de

duim hield, verdween volledig uit het zicht. Het resultaat was dat na de Tweede Wereldoorlog Bismarck een groot deel van de schuld van Duitslands plundertocht door Europa in de schoenen werd geschoven.

Voor zijn naoorlogse biografen was het daarom moeilijk betrouwbare startpunten te vinden in de literatuur. En omdat Bismarck een politiek beladen onderwerp bleef, waren zij vanzelf bevooroordeeld tegenover de Rijkskanselier.

Ik heb me beperkt tot de drie belangrijkste Duitstalige biografieën die er sinds de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen. Ten eerste is er de driedelige biografie van Erich Eyck, nog in de oorlog verschenen. Ten tweede het werk van Lothar Gall uit 1980. Tot slot is er Ernst Engelbergs Bismarck-verhaal, waarvan de beide delen achtereenvolgens in 1985 en in 1990 het licht zagen.

Alvorens te vergelijken hoe in de biografieën met de hiervoor geschetste problemen wordt afgerekend zal ik de drie auteurs en de kern van hun interpretatie kort introduceren.

Erich Eyck: Bismarck en het liberalisme

In ballingschap in Zwitserland schreef Erich Eyck tijdens de Nazi-jaren een driedelige biografie *Bismarck: Leben und Werk*³. Het was pas de tweede levensbeschrijving van de kanselier van deze omvang. Bovendien was het de eerste tegen de achtergrond van de ervaringen van de Nazi-tijd. In 1955 als hoogleeraar in Londen maakte Eyck een op zich zelf staande samenvatting onder de titel *Bismarck und das deutsche Reich*⁴. Ik ben van deze biografie uit gegaan.

Eycks standpunt is dat van een Duitse liberaal. Enerzijds bewondert hij Bismarck om zijn moedige en vaardige optreden en vanwege de kleinduitse oplossing van de Duitse kwestie. Anderzijds heeft hij ook een scherp oog voor diens slechte eigenschappen en negatieve invloed op de ontwikkeling van

kleio

nummer 8/92
pagina's 24 en 25

Duitsland. Hij bekritiseert Bismarcks neiging om tegenstand persoonlijk te nemen en om anderen op te zadelen met de schuld voor eigen fouten. Bovendien houdt Eyck de Rijkskanselier in zeker opzicht verantwoordelijk voor de Duitse catastrofe in de twintigste eeuw, omdat hij een gezonde politieke ontwikkeling van het land tot een constitutionele monarchie (compleet met een 'onschendbare' keizer en verantwoordelijke rijksministers) heeft tegengehouden.

Deze these ligt aan de basis van Eycks analyse van Bismarcks rol in de Duitse geschiedenis. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het stuk over de breuk met de liberalen in 1878/1879. Keizer Wilhelm I was verheugd dat hij door middel van zijn kanselier Bismarck verhinderd had dat er liberalen in de regering zitting zouden nemen. "Aber", zegt Eyck en daar gaat het mij om, "im weiteren Ablauf der Geschichte tritt klar zutage, daß er damit zu den schließlichen Sturz seines Hauses beigetragen hat".⁵

Een possibilist is Eyck duidelijk niet, want hij zegt hier: hadden de liberalen in Duitsland een tijd regeringsverantwoordelijkheid gedragen dan waren de rampen van Eerste Wereldoorlog en Nationaal-Socialisme niet over ons gekomen. Bismarck cum suis hebben dat echter verhinderd. Die gedachte staat aan de basis van het gehele boek en is de sleutel voor Eycks opvatting.

Lothar Gall: Een revolutionair in het wit

In zijn biografie *Bismarck, der weisse Revolutionär*⁶ legt Gall net als Eyck de nadruk op de bepalende rol die Bismarck, zowel in positieve als in negatieve zin, speelde voor de ontwikkeling van Duitsland. Evenals Eyck bewondert hij Bismarck vanwege zijn immense prestatie als 'Reichsgründer'.

Ook gaat hij in het negatieve vlak een heel eind mee met Eycks kritiek op Bismarcks binnenlandspolitieke optreden, dat ook volgens Gall voor Duitsland de weg naar een liberaal-democratische staatsinrichting heeft afgesloten. Gall weigert echter Bismarck daarom daarvan als hoofdschuldige aan te wijzen. Hij veroordeelt heel expliciet elke historische theorie, die gebeurtenissen simpelweg uit de daden of plannen van één man verklaart. "Wird hier nicht wieder ... die vielfach verschlungene Kette von Ursachen und Wirkungen ... zum Ergebnis vorformulierter Absichten und Pläne eines Einzelnen oder kleinen Gruppe erklärt?" Terwijl het historische proces toch veel meer bepaald wordt

door "die Wechselbeziehungen zwischen den jeweils vorhandenen Kräften und Interessen, Bestrebungen und Übergreifenden Tendenzen..."⁷ Gall verliest dat niet uit oog en plaatst Bismarck in de stroom van de geschiedenis als tegelijkertijd beïnvloede - en beïnvloedende kracht.

Anders dan Eyck ziet Gall daarmee heel duidelijk de begrenzingen van Bismarcks handelsvrijheid, die hem door zijn plaats in de tijd werden opgelegd. Waar Eyck Bismarck als een macht boven de partijen en instellingen in het politieke spectrum van Pruisen-Duitsland beschouwt, geeft Gall hem in zijn verhaal een plaats binnen het politieke krachtenveld. Juist daardoor slaagt hij er beter in Bismarcks optreden begrijpelijk te maken dan Eyck. Eyck is ook teveel de liberaal die het parlement als 'bühne' voor het spel om de macht ziet.

Inderdaad valt Bismarck dan buiten het normale speelveld. Maar in het Keizerrijk strekte het politieke krachtenveld zich over een veel breder gebied uit dan alleen het parlement. Al moest Bismarck zich zeker enige rekenschap geven van de meningen van de partijen in de Reichstag, van niet minder belang voor de afstemming van zijn beleid waren de Kroon, het leger en de 'Partikularstaaten', de deelstaten met hun eigen parlementen en regeringen.

Bismarck boekte zijn successen juist, doordat hij zich steeds zeer bewust was van de eigen positie en steeds trachtte krachten te vinden waarmee hij samen kon werken om zijn eigen ideeën ten uitvoer te kunnen brengen. Daarbij werd hij op de been gehouden door zijn sterke innerlijke overtuigingen, die hem leidden in zijn openbare - en privéleven. Zijn privéleven was volgens Gall een soort ideaal conservatisme. Bismarcks heel persoonlijke protestantisme, het aanbidden van zijn toegewijde vrouw, zijn liefde voor de natuur in het algemeen en zijn eigen landgoederen in het bijzonder, de gestage vergroting van zijn grondbezit en de hang naar tradities waren allen uitingen van zijn verlangen de toekomst richting te geven door haar via het heden aan het verleden te binden.

Portret van Bismarck door de bekende society-schilder Lehnbach uit de tijd van de Sozialistenwet.

Bismarck achtte zijn eigen figuur onmisbaar voor de door hem bedreven politiek en stelde de eigen machtspositie daarom altijd voorop in zijn overwegingen. Die machtspositie was echter nooit verzekerd, omdat hij zo eigenzinnig was dat hij nooit voor lange tijd één specifieke politieke groepering aan zich kon binden. Al wist hij na 1866 een modus vivendi met de nationaalliberalen te ontwikkelen, zich aan hen binden kon hij nooit, omdat hij het simpelweg niet met ze eens was. Ook zijn natuurlijke bondgenoten boden hem geen blijvend onderdak. De meeste conservatieven waren hem te star. Hij was ervan overtuigd, "daß bloßes festhalten am Status Quo das Bestehende und die überlieferte Ordnung weit mehr in Gefahr bringen werde als [eine] Politik des begrenzten Entgegenkommens gegenüber dem Neuen und den Kräften der Veränderung".⁸

In een rede in de Rijksdag in 1879 keek Bismarck terug op de zojuist beëindigde regeringscrisis en zei over deze periode, dat hij zich "wenn auch nicht angegriffen, doch verlassen und isoliert gefühlt" had.⁹ Ook uit andere uitspraken kan opgemaakt worden, dat voor hem dat isolement heel tastbaar was. Het bevestigde het gevoel dat

zijn persoon voor de politiek die hij voerde onmisbaar was.

Gall besluit dan met te zeggen, dat het Bismarck zonder dat hij daarbij echt uit zijn isolement breekt in de loop van de tijd niet meer lukte om werkelijk afstand te houden van de conservatieve krachten. Zijn staatssocialisme, een voorbeeld van het 'begrenzten Entgegenkommens', in de jaren tachtig ten spijt. Dan is er in feite ook geen sprake meer van de 'weiße Revolutionär' uit Bismarcks glorie dagen.

Ernst Engelberg: Een Jonker staat op zijn privileges

Als laatste verscheen de Bismarck-biografie van de marxistische geschiedschrijver Ernst Engelberg uit de DDR (een overtuigd communist¹⁰). Het eerste deel met de titel *Urpreuße und Reichsgründer*¹¹ handelt over de periode tot en met de oprichting van het Keizerrijk in 1871. Het tweede deel, *Das Reich in der Mitte Europas*¹², beslaat de periode daarna.

Engelberg besteedt veel aandacht aan Bismarcks persoonlijke ontwikkeling. Hij put veel uit de enorme schat aan brieven die Bismarck heeft nagelaten. Daardoor geeft Engelbergs biografie de lezer de kans zich een beeld van de persoonlijke kant van de 'IJzeren Kanselier' te vormen. Geen lezer kan ongevoelig blijven voor de figuur van Bismarck als hij leest hoe deze met al zijn levendigheid en intelligentie als bijna dertigjarige vrijgezel zonder werkelijke betrekking zich op het platteland zo ongeveer begraven waande. "*Ich langweile mich zum Hängen*", schreef hij zijn vader destijds en het lijkt nauwelijks een overdrijving.¹³

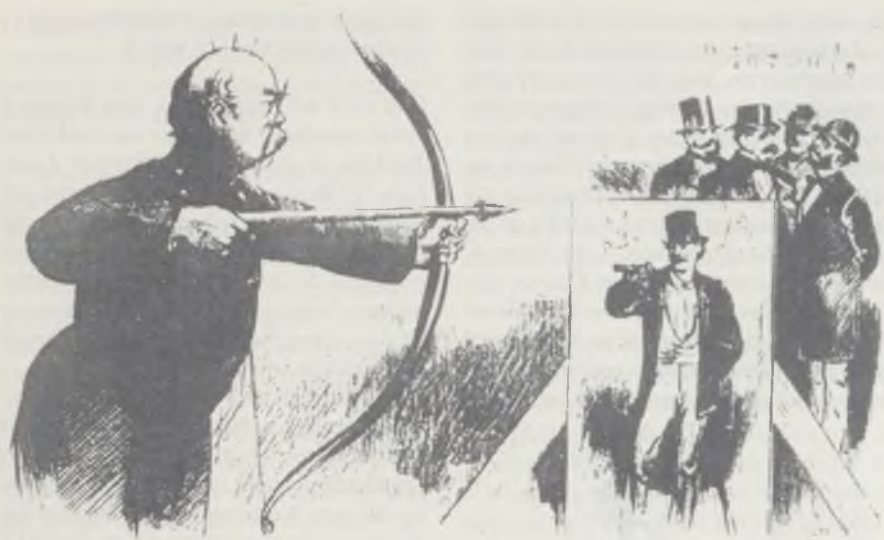
Bismarck kon onmogelijk zijn hele leven lang in het Pommerse blijven. Natuurlijk, hij heeft enkele jaren jonker gespeeld in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw en hij bleef ook tijdens zijn politieke loopbaan terugkeren naar het platteland om tot rust te komen. Maar lang kon de "*Geschäftigkeit eines junckerlichen Betriebes*" hem niet bevredigen.¹⁴ Bismarck was te werelds, had een te uitgebreide belangstelling voor het leven om zijn dagen te kunnen slijten op een landgoed in Pommeren.

Door die drang naar de wereld kwam Bismarck onvermijdelijk in contact met het moderne. Hij moest als 'Urpreuße' voor zichzelf die confrontaties met het moderne proberen te rijmen met zijn conservatieve levenshouding. Voor zijn eigen persoon moest hij mid-

delen tussen de oude en de moderne wereld en zo groeide hij uit tot middelaar tussen de oude en de nieuwe wereld voor Pruisen en Duitsland. Een onpartijdige makelaar was hij daarbij natuurlijk niet. Uit deze biografie komt Bismarck naar voren als de man die de moderne elementen in Pruisen en Duitsland heeft ingepast in de oude ordening waaraan hij zo gehecht was en ze zo van hun angels heeft ontdaan.

Ook Engelberg negeert de slechte eigenschappen van de kanselier niet. Toch is er bij hem meer begrip dan bij Gall (en vanzelfsprekend meer dan bij Eyck) voor Bismarcks positie. Het zicht op structuren, dat Engelberg waarschijnlijk uit zijn marxisme heeft geput, is daar debet aan. Vaak wordt de vergelijking gemaakt tussen Bismarcks machtspositie en die van de beide Napoleons. Maar, zegt Engelberg, Bismarck moest zijn bonapartistische macht steeds delen met de keizer en de stafchef van het Pruisische leger. Natuurlijk wordt Bismarcks handelwijze door zijn persoonlijkheid gekleurd, maar het systeem bepaalde voor een groot deel zijn optreden. "*Vieles in seiner Handlungsweise, was als diabolisch erschien, war nur die subjektive Ausdruck der objektiven Logik in der dreigeteilten Macht des preußisch-deutschen Bonapartismus.*"¹⁵

Nog meer dan Gall ziet Engelberg Bismarck dus als een element in de stroom van de geschiedenis. De ethische verontwaardiging van de liberalen waaraan Eyck lucht geeft, heeft in deze beschouwing geen plaats. Zij heeft ook iets weg van het soort zelfbeklag, dat typisch voor verliezers is. Engelberg constateert slechts dat Bismarck de regels van het systeem nu eenmaal beter doorzag en beheerste dan zijn liberale opposenten. Daarbij had Bismarck een heel persoonlijke filosofie die zijn onscrupuleuze wijze van politiek bedrijven rechtvaardigde. Bismarck zocht in alle (politieke) kwesties de innerlijke logica. Had hij eenmaal ontdekt hoe de kaarten lagen dan wees dat hem vanzelf welke wegen er bewandeld moesten worden om het probleem op te lossen. Omdat die oplossingen op deze manier min of meer in de problemen ingebakken schenen te zitten, achtte Bismarck het logisch aan te nemen, dat God het dan ook bedoeld had dat hij op de aangegeven wijze te werk zou gaan. Engelberg signaleert die verbinding, vermenging bijna, in Bismarcks denken en handelen van diens empirische analyse, politieke activiteit en persoonlijke religiositeit het sterkst, maar ook Gall beschrijft haar uitgebreid.

Bismarck en de Sozialistenwet. Hij richt zijn pijl op de Sociaaldemocraten (boven de man met de revolver staat "S.D."), maar als hij mist zal hij de heren erachter ("liberalen") raken. Is dat niet juist zijn bedoeling?

"Ich bin ein Junker und ich will auch Vorteile davon haben", sprak Bismarck in 1849 en dat zou, ondanks zijn banale zegswijze, volgens Engelberg gedurende zijn gehele loopbaan Bismarcks credo geweest kunnen zijn. Het zal duidelijk zijn dat het koningschap en het keizerschap voor deze pragmatische conservatief geen doel 'an und für sich' was, maar een middel om de jonkerlijke privileges tegen de aanvallen van liberalen en socialisten te beschermen.

Vergelijking: de breuk met de liberalen

Al zijn de verschillen tussen de drie biografieën in het voorgaande deel al aangestipt, het best komen ze toch naar voren in een vergelijking aan de hand van historische materiaal. Ik heb daarvoor de periode 1878/1879 gekozen waarin Bismarck breekt met zijn partners in de Rijksdag tot dan toe: de 'Nationalliberalen'.

Na de oorlog met Oostenrijk in de zomer van 1866 was er een einde gekomen aan het conflict over de legerorganisatie met de liberalen. Voortaan werkte Bismarck met ze samen. In economisch opzicht uitte zich dat in de liberale vrijhandelspolitiek.

In 1878 wilde Bismarck een meer protectionistische economische politiek gaan voeren. Sinds 1873 was er namelijk sprake van een economische crisis die industriële en grote landbouwproducenten (Junkers) ertoe bewoog bij de regering aan te dringen op beschermende maatregelen. Bismarck zelf zag

in tolheffing een manier om de Rijksregering financieel onafhankelijker te maken van de deelstaten en het parlement. De liberalen bleven echter principieel liberaal voor een vrijhandelspolitiek opteren en wilden daarnaast van geen grotere onafhankelijkheid van de Rijksregering weten.

Toch wist Bismarck in 1879 uiteindelijk zijn hierbovengenoemde doelen te bereiken. Daarvoor had hij echter moeten breken met de liberalen.

Dat ging als volgt. In 1878 verzwakte hij ze met een wet tegen socialistische organisaties ('Sozialistengesetz'). In het daarop volgende jaar voerde hij met steun van het katholieke Zentrum en de conservatieven zijn nieuwe economische politiek in. De breuk met de liberalen was een feit.

Ik heb voor de scheiding met de liberalen in 1878/1879 gekozen, omdat dat een belangrijke periode is in Bismarcks binnenlandspolitieke loopbaan, en vanwege de rol die liberalen en in mindere mate (en slechts in lijdende zin) sociaaldemocraten erin speelden. Vanwege dat laatste punt zullen in ieder geval de liberaal Erich Eyck en de communist Ernst Engelberg toch kleur moeten bekennen. Wel moeten we ervoor waken dat daardoor Lothar Gall als minst politieke niet automatisch de meest redelijke gaat lijken. Het gaat er in eerste instantie om of zijn biografen het handelen van de Bismarck bevredigend weten te verklaren. Vanwege het korte bestek van dit artikel zal ik mijn aandacht alleen richten op de gang van zaken rond de 'Sozialistengesetz'.

Aanslagen op de Keizer en de 'Sozialistengesetz'

Op 11 mei 1878 werd er een aanslag op Wilhelm I gepleegd, waarbij de keizer overigens niet verwond werd. Bismarck zag meteen mogelijkheden om de aanslag politiek te gebruiken. Hoewel de banden van de dader met de socialisten zeer twijfelachtig waren, gaf de Rijkskanselier zijn medewerkers opdracht een voorstel tot een anti-socialistenwet te ontwerpen.

Bismarck loerde volgens Eyck op een kans om de liberalen electoraal te vernietigen. Volgens Engelberg en Gall wilde hij de liberalen door ze onder druk te zetten in ieder geval in meerderheid (minus de links liberalen) vaster aan zich binden. Hij verwachtte dat de meeste liberalen de angst voor de socialisten die er onder hun aanhang leefde niet durfden te miskennen. Die opzet mislukte. In de Rijksdag stemden vrijwel alle nationaal-liberalen tegen het voorstel. Hun liberale principes stelden zij nog boven hun angst (en die van de kiezers) voor de socialisten.

Na deze nederlaag in de Rijksdag stond de Rijkskanselier nog geïsoleerder dan voorheen al het geval was. Een tweede aanslag op de keizer op 2 juni bood echter uitkomst. Ditmaal raakte Wilhelm I zwaar gewond. Toen Bismarck op zijn buiten 'Friedrichsruh' van deze aanslag vernam was zijn eerste reactie: "Jetzt lösen wir den Reichstag auf." Daarna pas informeerde hij naar de gezondheid van zijn keizer.

Eyck is zeer verontwaardigd over deze reactie van de Rijkskanselier. Enerzijds begrijpt Eyck, dat Bismarck al weken bezig was met het probleem hoe hij de al te onafhankelijke Rijksdag zou kunnen indammen. Meteen op het moment van het vernemen van de aanslag werd het hem eindelijk duidelijk en nam hij een besluit. "Wer wollte solche außerordentliche Kraft des Willens und Schnelligkeit des Entschlusses nicht bewundern!", roept Eyck zelfs uit.

Maar anderzijds is vanuit politiek en ethisch standpunt bewondering niet op zijn plaats en daaraan ontspruit ook Eycks verontwaardiging. "Was wußte denn Bismarck, als er seinen Entschluß faßte, über den Ursprung des Attentats, den Attentäter selbst und seine politischen Verbindungen?" Precies: "Nicht das geringste!" Toch besloot hij de gebeurtenis ter onderdrukking van de sociaaldemocraten te gebruiken. Is een staatsman niet verplicht eerst de feiten boven tafel te krijgen vóór hij zulke belangrijke beslissingen neemt?, vraagt Eyck zich af.

Keizer Wilhelm II en
Bismarck in diens
buitenverblijf
Friedrichsruh,
oktober 1888.

Bismarck was gewoon niet in de werkelijkheid geïnteresseerd, concludeert Eyck. *"Was ihn interessierte, war allein, wie aus dem Attentat politisches Kapital geschlagen werden könnte, indem er es zur Aufwühlung der Massenleidenschaften ausnutzte."* Door te appelleren aan de angst voor de socialisten, die er bij vele Duitsers heerste, wilde hij de nationaalliberalen aanpakken. *"...die National-liberalen [hatten] gegen den Entwurf des Sozialistengesetzes gestimmt und ihm damit die Möglichkeit gegeben, sie im Wahlkampf, in dem allen Leidenschaften entfesselt werden würden, auf die Anklagebank zu setzen."*¹⁶

aan dat de socialisten in werkelijkheid niet bij de aanslagen betrokken waren.

Gall vindt het hele gebruik door Bismarck van de aanslagen horen *"zu den dunkelsten Punkten in Bismarcks politischer Laufbahn."*¹⁸ Bismarck had altijd last van een nooit wijkend wantrouwen van het volk, dat hem *"zeit seines Lebens wie ein Graben einschloß. Sie machte, wie bei kaum einem anderen Politiker in vergleichbarer Position, stets neue, greifbare Erfolge zur Bedingung seiner politischen Existenz."*

Gall geeft een soort cirkelredentie: Bismarcks gedrag wekte wantrouwen op bij het volk, hetgeen hem afhankelijk maakte van opvallende politieke successen, daarom greep hij elke kans meedogenloos aan, hetgeen wederom leidde tot wantrouwen en zo voort.¹⁹ De buitengewone macht die zijn positie als 'Konfliktminister' met zich meebracht, moest natuurlijk ook een schaduwzijde hebben.

Galls visie op de reactie op het nieuws van de tweede aanslag is een interessante. Bismarck had de indruk, dat zijn collega's in het kabinet met enkele invloedrijke parlementariërs al een akkoordje hadden gesloten over de verdeling van zijn erfenis. Zijn gemoedstoestand werd in die weken door deze angstige vermoedens bepaald. *"Das zweite Attentat traf ihn also nicht kühl kalkulierend, sondern in einer Ausnahmesituation"*, schrijft Gall. Hij zag plotseling de kans voor zich de band van wantrouwen en van politieke tegenstanders die hem beknelde te doorbreken en daardoor zijn vrijheid van handelen te herwinnen en greep die kans met beide handen aan.²⁰ Het is niet Galls bedoeling, meldt hij expliciet, Bismarcks handelen in ethisch opzicht goed te praten. Hij wil, op een heel ander niveau, een verklaring bieden waarom Bismarck zo spontaan tot het besluit kwam de Rijksdag naar huis te sturen. Gall gaat op deze plaats in op de gangbare these van Bismarck als koel beredenerende machiavelist, die bijzondere bewijskracht pleegt te ontfangen aan voorvallen zoals het hierboven besprokene. Gall zegt nu, dat juist dit voorval ook even zoveel aanleiding geeft voor een tegengestelde these. Bezeten van het gevoel geïsoleerd te staan en zijn positie bedreigd te weten, koos Bismarck voor een vlucht naar voren. Terwijl een nuchtere machiavellistische koers geweest zou zijn nu toenadering te zoeken tot het parlement.

Ter verklaring beweert Gall, dat Bismarck een pathologische angst had voor een "Palastintrige". Hij was doodsbenuwd dat iemand ooit dezelfde weg naar de macht zou vinden, die hij had gevolgd.²¹ Niet het beeld van de rationeel calculerende

Engelberg vindt zich er veel minder over op. Voor hem was Bismarcks reactie op het nieuws van de aanslag een soort "Reflex-handlung", waarin hij in eerste instantie uiting gaf aan de door hem al weken lang gekoesterde wens de lastige Rijksdag naar huis te sturen en pas in tweede instantie aan zijn medelijden met de keizer.¹⁷ Het past ook volledig in de door Engelberg en Gall omschreven denkwijze van Bismarck. Dit was weer eens een duidelijk geval van een oplossing die door een gebeurtenis wordt aangereikt en die je daarom móet grijpen. Daarnaast wordt er onwillekeurig toch aan herinnerd, dat Engelberg een communist is, die daardoor misschien wat meer begrip heeft voor de stelregel 'het doel heiligt de middelen' dan de brave liberaal Eyck. Over het gebruiken van de aanslagen voor een politiek doel verbaast Engelberg zich niet. Wel toont hij omstandig

IJzeren Kanselier, zoals bij Eyck, maar van een onzekere, gekwetste politicus die zijn denken liet beïnvloeden door irrationele elementen komt naar voren.

In de verkiezingsstrijd die volgde op het naar huis sturen van de Rijksdag gooide de Kanselier alle stemmingmakerij- en terreurregisters open. Ook de ijveraars voor protectie lieten zich niet onbetuigd. Protectionistische kandidaten werden uitgebreid (oa. financieel) gesteund door Junkers en rijke burgers. Vrijhandelsliberalen werden tegengewerkt en zwart gemaakt.

Uit de verkiezingen kwamen de nationaal-liberalen verzwakt tevoorschijn. Er was een algemene tendens naar rechts en versterking van de partijen die Bismarck hadden gesteund. De nationaal-liberalen gaven nu na de verkiezingen toe aan de druk van Bismarck en de druk vanuit het volk (door Bismarck aangewakkerd) en stemden in met de 'Sozialistengesetz'.

Voor alledrie de biografen is het duidelijk dat Bismarck nu een breuk tot stand wilde brengen van de Nationaal-liberale Partij, zodat er een duidelijke scheiding tussen links enerzijds en gematigd en rechts anderzijds zou komen. Hij hoopte dat hij daarmee de beschikking zou krijgen over de vaste steun van de rechtse en gematigde nationaal-liberalen.

Op dit punt waar Bismarcks positie weer behoorlijk hersteld is houdt mijn verhaal op. Rest mij nog een korte beoordeling van de drie biografieën te geven, waarin de geconstateerde verschillen en eigenaardigheden verwerkt zijn.

Beoordeling

In feite beschrijft Erich Eyck meer de Duitse geschiedenis dan het leven van Otto von Bismarck. Hem gaat het erom de vraag te beantwoorden: Wat ging er mis in de Duitse geschiedenis? Eyck concludeert dat het antwoord gezocht moet worden in Bismarcks regeerperiode. Toen raakte Duitsland van de route naar een liberaal-democratische samenleving.

Het beeld dat Eyck van Bismarck geeft is dat van de koel calculerende machtspoliticus: de IJzeren Kanselier. Hoewel hij van de besproken biografen het meeste een hekel lijkt te hebben aan zijn hoofdpersoon, is hij het diepste in de val, die Bismarck onder andere met zijn *Gedanken und Erinnerungen* voor zijn 'Nachwelt' heeft uitgezet, getrappt. Oorzaak daarvan is de verontachtzaming van Bis-

marcks 'Umwelt'. Eyck noemt bijvoorbeeld terloops Bismarcks 'conservatieve vrienden', maar Gall en Engelberg weten heel goed duidelijk te maken, dat Bismarck juist door de conservatieven met veel wantrouwen bejegend werd. Eyck geeft de lezer een politieke, rationaliserende verklaring, die voor het begrip van Bismarcks handelen te kort schiet en zijn betekenis voor de Duitse geschiedenis niet voldoende verheldert.

Lothar Gall en Ernst Engelberg, daarentegen, hebben zich allebei ten doel gesteld de persoon van Bismarck werkelijk te doorgronden. Beiden hebben zij veel aandacht voor de sociopolitieke omgeving van de Kanselier. Bij Gall gaat het daarbij echter vooral om de weerslag die deze context heeft op Bismarcks denken, voelen en handelen. Zijn benadering is sterk psychologiserend en daardoor zeer aantrekkelijk, maar soms iets teveel gezocht. Zoals in het stuk over Bismarcks pathologische angst voor een 'Palastintrige', dat mij net iets te ver gaat.

Engelberg heeft de meest moderne biografie geschreven in die zin, dat hij de meeste aspecten, van de politiek via de sociale omgeving tot het innerlijk van Bismarck, tot hun recht laat komen. Hij plaatst Bismarck goed in zijn sociale omgeving, heeft, als Gall, aandacht voor de psychologische gevolgen van zijn geïsoleerde positie, maar weet ook wat meer matiging te betrachten in de pogingen

De zeer bekende karikatuur uit *Punch* over Bismarcks ontslag.

de psyche van zijn 'Urpreuße' te doorgronden. Daarnaast blijft hij zeer dicht bij de bronnen, zonder evenwel in dezelfde val als Eyck te trappen: hij blijft kritisch. Zijn aanpak wordt enigszins gekleurd door zijn marxisme, maar dat lijkt de verklarende waarde ervan niet te schaden.

Hoewel Engelbergs verhaal in eerste instantie wat te structuralistisch en daardoor wat te dwingend lijkt, weet hij samen met Gall goed duidelijk te maken, dat Bismarck binnen een kader werkte dat mede zijn daden vormgaf. Eyck vergeet dat en is bij het schrijven misschien te zeer onder de indruk geweest van die andere Reichskanzler, van wie men kan zeggen, dat als er al één iemand in de geschiedenis is geweest, die de kaders van zijn tijd heeft doorbroken, hij het is geweest.

Noten

1. Pflanze, O., *Bismarck and the development of Germany*. Volume I: the period of unification, 1815-1871 (Princeton 1990, 1e druk 1963, 518 pp.) Volume II: the period of consolidation, 1871-1880 (Princeton 1990, 554pp.) Volume III: the period of fortification, 1880-1898 (Princeton 1990, 474pp.)
2. Bismarck, O. von. *Gedanken und Erinnerungen* 2 Bd. (Stuttgart, Berlijn 1916, 1e druk 1898) -na WO I was het afgelopen met de Hohenzollern-dynastie en verscheen nog een derde deel met herinneringen aan de regeerperiode van Wilhelm II -onder de titel "Erinnerung und Gedanke" zijn de volledige memoires opgenomen in: Ritter, G., Stadelmann, R., *Bismarck. Die gesammelte Werke. Band 15. Erinnerung und Gedanke, kritische Neuausgabe auf Grund des gesamten schriftlichen Nachlasses* (Berlijn 1932).
3. Eyck, E., *Bismarck: Leben und Werk* 3 Bd. (Erlenbach-Zürich 1941-1944)
4. Eyck, E., *Bismarck und das deutsche Reich* (Erlenbach-Zürich 1955, 416pp.)
5. Eyck, p.296
6. Gall, L., *Bismarck, der weiße Revolutionär* (Frankfort, Berlijn, Wenen 1980, 812 pp.)
7. Gall, p.535
8. Gall, p.575
9. Gall, p.587
10. In een interview met Jan Luijten (in de *Volkskrant*, 9-3-1991, p.1 van het Folio-katern) onderbreekt Engelberg de vraag, "Wat heeft u als overtuigd marxist...", om die typering te bevestigen: "Ja, dat ben ik. Ik ben geen afvallige." In 1933 moest hij voor de Nazi's naar Genève vluchten.
11. Engelberg, E., *Bismarck: Urpreuße und Reichsgründer* (München, Berlijn 1985, 711 pp.)
12. Engelberg, E., *Bismarck: Das Reich in der Mitte Europas* (Berlijn 1990, 731 pp.)
13. Engelberg II, p.161
14. Engelberg I, p.149: "Das Durchstreifen von Flur und Wald, beobachtend und grübelnd, entsprach seinem inneren Bedürfnis", schrijft Engelberg hier.
15. Engelberg II, pp.267,268
16. Eyck, pp.301,302
17. Engelberg II, p.274
18. Gall, p.264
19. Gall, p.566
20. Gall, pp.566,567
21. Gall, pp.567,568

Europa als examen

Jules Hermans

Al eerder is in *Kleio* geschreven dat de examenvragen meermalen zo weinig aansluiten bij de stofomschrijving. In de over het algemeen zeer kritische commentaren van docenten na het examen komt herhaaldelijk de uitspraak voor dat 'deze vraag absoluut niet met behulp van de voorgeschreven stof is te beantwoorden'. Juist nu er zoveel gedaan wordt om de docenten op het juiste been te zetten, een uitgebreide stofomschrijving - een reader over het onderwerp, mag je verwachten dat onderwijs en examen beter op elkaar zouden aansluiten. Dat dit nog geenszins het geval is, leest u in dit artikel. De voorzitter van de stofomschrijvingscommissie van het onderwerp 'Europa' in 1992 en 1993 wijst op een aantal problemen in de communicatie tussen stofomschrijvers/readermakers en vragenontwerpers.

Pas terug van een vrij langdurig verblijf in Frankrijk was de stilte rond Europa in Nederland opvallend. Behalve enkele landelijke dagbladen maakte niemand zich druk over de op handen zijnde veranderingen na "Maastricht". In Frankrijk verscheen het ene boek na het andere met een kritische benadering van de afspraken met alle eventuele consequenties voor de landen van de Europese Gemeenschap. Overvloedig werden folders verspreid om de inhoud van dat verdrag duidelijk te maken aan de Franse burger. Politieke clubs werden opgericht om vóór of tegen de afspraken van Maastricht te ageren. Natuurlijk werden deze activiteiten bevorderd door het aangekondigde referendum in september. Toch was deze koortsachtige activiteit rond Europa in uitermate grote tegenstelling met de bijna volstrekte windstilte in Nederland.

Reeds in de jaren 80 is uit onderzoek gebleken dat de Nederlandse burger tot de minst geïnformeerde en dus ook tot de minst geïnteresseerde categorie hoort ten aanzien van de ontwikkelingen in Europees verband. Paradoxaal genoeg achtte diezelfde Nederlandse burger het lidmaatschap van de Europese Gemeenschap een goede zaak voor de komende tien tot vijftien jaar. De 80% van de Nederlanders die positief reageerden op de Europese integratie scoorden toen met de Fransen (81%) het hoogste in de Europese Gemeenschap.

Het initiatief om gedurende twee jaar het

eindexamen Geschiedenis te besteden aan de problematiek van de Europese integratie leek dus niet overbodig. Hier lag de kans om tenminste een deel van de Nederlandse jeugd grondig te informeren over deze belangrijke ontwikkeling in Europa, die ongetwijfeld van invloed zou zijn op de vormgeving van hun toekomst. Noodzakelijke informatie, zowel om georiënteerd te zijn in hun eigen wereld alsook om die ontwikkelingen kritisch te kunnen volgen.

De stofomschrijving voor het eindexamen geschiedenis was vanuit die achtergrond opgezet en om de leraar/lerares behulpzaam te zijn verscheen een *Leidraad*, die de grote lijnen van de ontwikkeling zowel met wetenschappelijk als didactisch materiaal toelichtte. Want het succes van zo'n onderneming hangt natuurlijk af van de leraar/lerares ter plaatse.

De opzet en het karakter van de toetsing speelt eveneens een belangrijke rol in het onderwijsproces. Toetsing dient aan te sluiten bij opzet en doelen van het hele proces. Vandaar dat iedereen altijd uitziend naar de vorm, waarin het centraal schriftelijk examen gegoten is.

Beantwoordde het eindexamen Geschiedenis onder de titel "Europese integratie 1945-1990, eenheid in verscheidenheid" aan dit doel? Daar zijn enkele kanttekeningen bij te maken.

Globale benadering

Allereerst dienen een aantal opmerkingen gemaakt te worden over de manier waarop de toets van het centraal schriftelijk examen Geschiedenis aansloot bij de fundamentele opzet van de stofomschrijving. Ongetwijfeld biedt die toets met het werkmateriaal een geschakeerde benadering van de stof. Toch mag de poging om aan te sluiten bij probleemstelling, leerdoelen en uitwerking van de stofomschrijving teleurstellend genoemd worden.

Probleemstelling

Om te ontkomen aan de zoveelste 'Anekdo-

Kleio

nummer 8/92
pagina's 30 en 31

tenkämerei" is bij de stofomschrijving principiële uitgangspunt van een probleemgerichte benadering van het Europees integratieproces. De leerlingen zouden op die manier geconfronteerd worden met het feit dat de Europese integratie tot nu toe geen onomkeerbaar, als door een soort voorzienigheid gestuurd proces is geweest, maar dat de tegenstellingen in doelen en strategie, die het hele proces hebben gekenmerkt, van de Europese integratie een menselijke constructie hebben gemaakt, vol ups en downs, getekend door Europees idealisme maar ook door het meest kortzichtige eigenbelang van nationale overheden. In dat perspectief is de tegenstelling "nationaal" tegenover "supranationaal" waarschijnlijk de belangrijkste krachtlijn in het hele proces.

Welnu: van enige aansluiting bij deze fundamentele tegenstellingen is in de tekst van het centraal schriftelijk examen nauwelijks sprake. Het examen VWO maakt welgeteld éénmaal melding van het begrip supranationaal en dat in een historische context, die voorafgaat aan de start van de eigenlijke Europese instellingen.

Het Havo/VHBO-examen maakt nergens melding van een van de krachtlijnen die door de hele stofomschrijving systematisch aangegeven zijn. De tegenstelling Europees/Atlantisch komt wel aan bod in de periode De Gaulle, maar zonder enige verwijzing naar het onderliggende conflict. De betreffende vragen (29, 30 en 31) uit het examen zijn geen van alle te herleiden op de stofomschrijving.

Het examen LBO/Mavo is op dit punt wat toeschietelijker en vermeldt ook één keer de term "Europees Europa". Toch geeft het examen nergens de indruk dat het hier gaat om een van de krachtlijnen van het hele proces. Kennelijk wordt de tegenstelling nationaal-supranationaal op één lijn gezien met instanties als de OEES, waar het examen VWO nota bene 4 vragen aan besteedt. De antwoorden, die bij het Havo/VHBO-examen verwacht worden op vragen over OEES en Comecon zijn evenmin te herleiden op de officiële stofomschrijving. Relatie met de probleemstelling van de Europese integratie ontbreekt volledig bij dit soort geheugenvragen.

Het probleemgerichte karakter van de stofomschrijving wordt op deze manier geen recht gedaan. Het proces van de Europese integratie komt weer veel te veel terecht in de sfeer van feiten en weetjes. En dat kan bij een moderne didactische aanpak toch niet de bedoeling zijn.

Leerdoelen

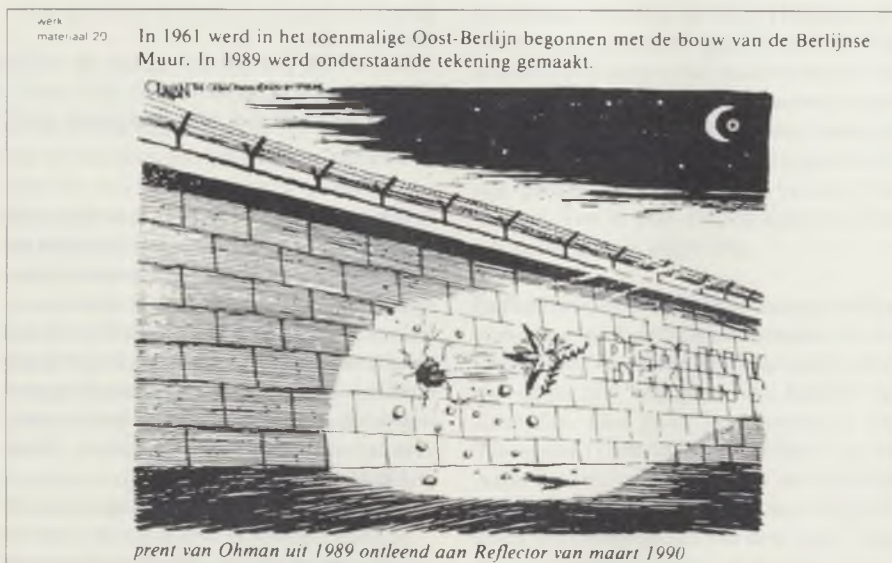
Bij het formuleren van de leerdoelen legt de stofomschrijving vooral accent op inzicht, op het aanleren van gevoel voor ontwikkeling en fasering. Naast de meer structurele aspecten van het proces wordt ook plaats ingeruimd voor de rol van personen: de voornaamste voorvechters van de Europese idee. Tenslotte leggen de leerdoelen een zwaar accent op een kritische benadering van het hele proces: de leerling moet attent gemaakt worden op scheefgroei met name op de gebrekkige democratische controle in de Europese constructie en op het ontbreken, tot nu toe, van bijvoorbeeld een verantwoord sociaal beleid.

De tekst van het examen sluit met mondjesmaat aan bij deze geformuleerde leerdoelen. Aandacht voor grote Europeanen is er wel degelijk en de formeel-juridische structuur

niet-volledige onafhankelijkheid van de Brusselse Commissieleden ten opzichte van de nationale regeringen, die hen hebben benoemd. Het gesuggereerde antwoord op deze vraag is bovendien zéér dubieus. Alles, wat aangestipt zou kunnen worden over gemankeerde beleidsterreinen, milieu-beleid of cultuurbeleid, ontbreekt. Een gemiste kans in het onderwijsproces, die moeilijk te herstellen is.

Uitwerking

Het totaal van het centraal schriftelijk examen maakt soms de indruk - vooral bij de onderdelen VWO en Havo/VHBO - dat men zich op een andere stofomschrijving gebaseerd heeft dan de voorliggende. Dat komt onder andere tot uiting in de overaccentuering van bepaalde onderdelen als het onderbelichten van belangrijke zaken.

van de Europese Gemeenschap komt ook aan bod, hoewel dit niet altijd even gelukkig gebeurt. Maar of leerlingen, die voor dit examen geslaagd zijn, er blijk van hebben gegeven inzicht te hebben in de politieke, militaire, economische en sociaal-psychologische factoren die het Europees integratieproces hebben bevorderd of belemmerd, is aan enige twijfel onderhevig.

Deze kritiek heeft vooral te maken met de opmerkingen, die in de vorige paragraaf gemaakt zijn: een te weinig probleemgerichte benadering leidt bijna automatisch tot het opschrijven van feitelijkheden en het onderbelichten van de fundamentele gegevens. Nergens in de examenvragen wordt een beroep gedaan op eventuele kritische reflexie van de leerling op het proces van de Europese integratie. Of het zou de verwijzing in het VWO-examen moeten zijn naar de

Als voorbeeld van het eerste gelden de 4 vragen die het VWO-examen besteedt aan de OEES, nauwelijks genoemd in de stofomschrijving. Bij vraag 23 van datzelfde examen wordt verwezen naar het Pact van Brussel: in de stofomschrijving niet genoemd. Het vrijwel totaal ontbreken van de krachtlijnen, waarlangs het Europees integratieproces zich heeft ontwikkeld, is al genoemd. Ook hier wordt de schijn gewekt dat men zich bij het formuleren van de vragen gebaseerd heeft op een andere stofomschrijving dan de officiële.

Last but not least sluit het VWO-examen met een opgave (vraag 35) die ons inziens volledig buiten de stof valt. Daar wordt namelijk een betoog gevraagd onder de titel: "De Europese Gemeenschap en de Duitse hereniging", waarin positieve en negatieve

aspecten verwerkt moeten worden. In de stofomschrijving wordt als laatste Duitse ontwikkeling het openen van de Berlijnse muur gesignaleerd. Ook het Havo/VHBO-examen sluit met een vraag over de hereniging van de beide Duitslanden en de angst die deze ontwikkeling in West-Europa oproept. De opstellers van het examen hebben dus kennelijk een andere stofomschrijving op het oog gehad dan de officiële. De opstellers van de officiële stofomschrijving zijn daar niet boos om, maar bedroefd.

Specifieke benadering

In het voorafgaande is al duidelijk geworden dat genoemde kritiekpunten niet gelijkelijk van kracht zijn op elk onderdeel van het centraal schriftelijk. Een specifieke benadering is dus geboden, niet in het minst om ook de positieve aspecten van deze toetsing in het licht te stellen.

Het VWO-examen

- Op zich is het nuttig en zelfs aanbevelenswaardig om een betoogopdracht in het examen op te nemen. Maar dan wel over een onderwerp dat binnen de stofomschrijving valt. Voor VWO had dit best een opdracht over een van de genoemde Europese tegenstellingen kunnen zijn.
- De opdracht rond het werkmateriaal met uitspraken van en/of over vijf bekende politici is zonder meer aardig. Dat deze politici alleen gestreefd zouden hebben naar meer economische eenheid in West-Europa is dubieus.
- Vooral vraag 30 met betrekking tot de 70-er jaren is volstrekt onbegrijpelijk tegen de achtergrond van de officiële stofomschrijving. Voor de stelling, in die vraag geponeerd, is geen enkel fundament te vinden in de stofomschrijving. Daar wordt enkel gesproken van lichtpunten in een vrij algemene duisternis rond het integratieproces. Vooral de aangegeven periode - 1975-1978 - doet vermoeden dat hier een andere stofomschrijving een rol gespeeld heeft.
- Het accent op de rol van het Europees parlement is zonder meer toe te juichen, juist omdat hier de teleurstelling omtrent een uiterst gebrekkig democratisch kader een rol speelt.

Het Havo/VHBO-examen

- In een voorafgaande paragraaf is al aangegeven dat een aantal (minstens 5!) vragen van dit examen niet gebaseerd zijn op de stofomschrijving. Dat geldt speciaal voor de vragen, die betrekking hebben op de periode De Gaulle.

- Het opstel (goed overwogen!), dat in vraag 28 aan de orde gesteld wordt, mist iedere aanleiding tot kritisch inzicht door te vragen naar zoiets wazigs als "succes" van de Europese integratie. Waaraan moesten de leerlingen dat succes afmeten? Het antwoord - voorbeeld noemt wel even de term nationalisme maar komt ook niet verder dan een heel waterig stukje, dat alleen de chronologie in de gaten houdt. Worden leerlingen en leraren zo onderschat, dat een echte probleemgerichte benadering uitgesloten blijft? Hier is een kans om expliciet te vragen naar de relatie nationaal-supranationaal jammerlijk blijven liggen.
- De vragen, die betrekking hadden op het Europees Parlement, zijn zinvol en uiterst positief. Een prachtig voorbeeld hoe het ook goed kon.
- De laatste vraag (vraag 39) begeeft zich duidelijk buiten de stof van de stofomschrijving. Of het zo pedagogisch is om zo nadrukkelijk naar de angst voor Duitsland te vragen is een open vraag. Wellicht had men ook naar het onberedeneerde van die angst kunnen verwijzen.

Het Mavo-C- en LBO/Mavo-D-examen

- In het algemeen zijn de vragen van dit onderdeel van het centraal schriftelijk veel helderder en eenduidiger dan in het Havo/VWO-examen. Dat geldt overigens niet voor de eerste vraag van LBO/Mavo-D (vraag 22) waarin naar een commissie wordt gevraagd die absoluut niet voorkomt in de stofomschrijving.
- Dit onderdeel vraagt uitdrukkelijk naar het verschil in besluitvorming op supranationaal niveau of op intergouvernementeel niveau. En dat als terugkerend probleem binnen de Europese Gemeenschap. Aandacht voor een essentieel punt dus.
- Het gebruik van materiaal bijvoorbeeld cartoons bij de vragen is heel zinvol en helder.

Conclusie

De opstellers van de examenvragen Geschiedenis centraal schriftelijk hebben een moeilijke taak gehad. Toch zou het aanbevelenswaardig zijn wanneer in de toekomst de toetsvragen nauwer zouden aansluiten bij de stofomschrijving. Bedoelingen en structuur van de stofomschrijving waren duidelijk. In een verantwoord onderwijsproces mag men verwachten dat de aard van de evaluatie aansluit op de opzet van het onderwijsproces. Europa als examen blijft blijkbaar moeilijk. En dat niet alleen voor de leerlingen.

kleio

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Bij Malmberg verscheen *Geschiedenis van Europa*, de Nederlandstalige editie van het boek dat op initiatief van de Fransman Frédéric Delouche tot stand kwam. Historici uit diverse Europese landen, meest docenten in het voortgezet onderwijs, hebben eraan meegewerkt. Het boek is zeer rijk geïllustreerd en heeft meer het karakter van een encyclopedie. Ruim 380 bladzijden, voorzien van een register, maken het tot een toegankelijk 'kijkboek'. De prijs is f 65,00.

Europa gezien vanuit de lucht is zonder meer een prachtig kijkboek. Onder redactie van Jan Morris zijn in groot formaat de karakteristieken van de Europese landen in beeld gebracht. Vanuit luchtballonnen, heli-copters en vliegtuigen zijn door een veertiental fotografen speciaal voor deze uitgaven foto's van West-Europa gemaakt. Dit 290 bladzijden tellende boek (37x26cm), uitgegeven bij Het Spectrum, kost f 135,00.

Eveneens uitgegeven bij Het Spectrum *Wereldreligies in kaart gebracht* van M. Eliade en I.P. Couliano. Het is de vertaling van een in 1990 uitgebrachte Franse editie van het werk van de Roemeense geleerde Eliade (1907-1986). De pocket van bijna 400 bladzijden geeft niet alleen een beschrijving van 33 groepen van levensbeschouwingen, maar ook een becomingentariëerde index van profeten, filosofen, sekten, boeken etc. De prijs van dit naslagwerk is f 29,90.

Het spel met toren en kapel van A.J.J. Mekking laat zien in een veertig pagina's hoe architectuur een fijn ontwikkeld communicatiemiddel is. Dit wordt door Mekking in zijn oratie te Leiden gedemonstreerd aan de hand van de Utrechtse Domtoren en de Parijse Sainte-Chapelle. Het boekje is fraai geïllustreerd en kan misschien in de bovenbouw, zeker bij kunstgeschiedenis, zeer bruikbaar zijn. Uitgegeven bij de Walburg Pers voor de prijs van f 19,50.

Het bij Matrijs uitgegeven *Arnhem, haagje van het Oosten* van W.M.M. Huetink is eveneens fraai geïllustreerd en biedt meer dan alleen informatie over de stedelijke ontwikkeling van Arnhem. Uit de studie zouden hedendaagse stadsontwikkelaars en bestuurders parallellen kunnen trekken met het heden. De schrijver heeft namelijk gepoogd aan te geven hoe verwachtingen, beleid en effecten van beleid zich hebben ontwikkeld. Verder geeft het boekje een aardig beeld van modernisering in de negentiende eeuw in consequenties van een stadsuitbreiding. De prijs van de 96 pagina's is f 24,95.

Over *Boterbereiding in de late negentiende eeuw* heeft Martijn Bakker een alleraardigst boekje geschreven. Bakker beschrijft niet alleen de boterbereiding, maar plaatst deze tegen de achtergrond van een turbulente periode in de Nederlandse landbouw en in een perspectief van internationale ontwikkelin-

gen. Het 72 bladzijden tellende, geïllustreerde boekje werd uitgegeven bij Walburg Pers en kost f 24,00.

De staatsinrichting van Nederland blijft onder de aandacht van en aanhoudende zorg voor geschiedenisdocenten. Mogelijk ondersteunend voor de lesvoorbereiding kan zijn *Nederland Stroomland* van Paul Lucardie. Lucardie behandelt in een drietal hoofdstukken het ontstaan van politieke stromingen, verzuiling en verstarring en verval en vernieuwing. In een terugblik behandelt hij in een vierde hoofdstuk ten slotte de huidige stromingen en geeft enige toekomstverwachtingen.

Dit werkje van ruim honderd bladzijden is geïllustreerd, bij Van Gorcum uitgegeven en kost f 27,50.

Graven naar Friese koningen doen J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidenga. Zij doen verslag van de opgravingen in Wijnaldum, een dorp in de noordwesthoek van Friesland. De terp daar geeft aanwijzingen dat er zich in de middeleeuwen een belangrijke nederzetting bevond. De 68 pagina's zijn rijk geïllustreerd en uitgegeven bij Van Wijnen. Van de prijs f 17,50 komt een deel ten goede aan de opgraving.

In deze rubriek wat verspreid aangekondigd, maar nog tot het thema 'Columbus en de ontdekking van Amerika' behorend is *Met mij is de zon opgegaan* van Rudolf van Zantwijk. Het geeft de levensloop van Tlacayelet (1398-1478), de stichter van het Azteekse Rijk. De expert Van Zantwijk geeft niet alleen een zo getrouw mogelijk beeld van de levensloop van deze grote vorst, maar ook krijgen onder andere de 'paleis-moeders' die zo'n belangrijke politieke rol speelden aan de hoven, de aandacht. Van Zantwijk poogt met deze beschrijving van het werkelijke leven van de Azteken het traditionele Europese beeld te corrigeren. De paperback van 256 bladzijden, uitgegeven door Prometheus, kost f 34,90.

Van de Belgische historicus Raoul Bauer verscheen *In het teken van verzoening*. Het boek, met de ondertitel *Brief van Petrus Venerabilis, abt van Cluny, een tijdgenoot uit de twaalfde eeuw*, poogt niet alleen een beeld te geven van de laatste grote abt van de machtige kloosterorde, maar ook van diens persoonlijke gedachten en problemen. Bauer koos voor de briefvorm om op deze wijze de lezers indringender te confronteren met de gedachten en vragen van Petrus. Het boek is uitgegeven door Lannoo (België), telt 175 bladzijden en kost f 49,50.

Tenslotte een publicatie van echte brieven, *Er is nog zo veel te doen op de wereld*, brieven van Aletta Jacobs aan de familie Broese van Groenou. Deze brieven zijn bezorgd en van een inleiding voorzien door Inge de Wilde en uitgegeven bij de Walburg Pers. Aletta Jacobs behoeft verder geen toelichting. De Haagse familie Broese van Groenou steunde de strijd voor het vrouwenkiesrecht en zetten zich in voor de vredesbeweging en de invoering van het Montessori-onderwijs en het esperanto. Het boekje is zeer verzorgd uitgegeven, voorzien van register, literatuur-opgave en een overzicht van belangrijke data in het leven van Aletta Jacobs. De prijs is f 24,50.

Jan de Ruiter

ECONOMIE

J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Octavo, Bergen (N.H.) 1991) 202 blz., prijs f39,50.

De enorme economische en maatschappelijke gevolgen van de opkomst van het industrieel kapitalisme in de laat 18e en 19e eeuw hebben lange tijd de aandacht van sociaal-economisch historici gemonopoliseerd. Een weerslag daarvan treft men nog steeds aan in veel leerboeken voor het middelbaar onderwijs, waarin de industriële revolutie prominent aanwezig is. Toch wordt er de laatste decennia steeds vaker op gewezen dat de toen opgetreden mechanisering en schaalvergroting het eindpunt zijn van een veel langer proces. Zowel titel als ondertitel van een recent verschenen handboek van Hans Righart e.a. geven er blijk van dat dit inzicht gemeengoed is geworden: *De trage revolutie. Over de wording van de industriële samenlevingen*.

Van Zanden constateert in het hier besproken boek dat de theoretische basis voor bestudering van de periode tussen feodalisme en industrieel kapitalisme nog wankel is. Deze handelskapitalistische fase is zelfs door Marx maar stiefmoederlijk behandeld. Toch zoekt Van Zanden nadrukkelijk aansluiting bij de marxistische theorievorming (om heuristische redenen, haast hij zich te zeggen) door bij zijn economische interpretatie van het handelskapitalisme voort te borduren op de arbeidswaardeleer.

In het boeiende eerste hoofdstuk, waarin ook de inzichten over proto-industrie worden meegenomen, construeert Van Zanden zijn eigen visie op het handelskapitalisme. An-

ders dan bij de industriële variant, kenmerkt het handelskapitalisme zich door een beloning voor arbeid die beneden de reproductiekosten ligt. Dat de bevolking van West-Europa desondanks niet is uitgestorven, is te danken aan het feit dat de pre-kapitalistische produktiewijzen voor aanvulling zorgden. Er worden vijf manieren onderscheiden waarop dit gebeurde: door immigratie, seizoensmigratie, huisindustrie, gedwongen arbeid en door slavenarbeid.

Als casus om zijn theorie te toetsen neemt Van Zanden dan de economische ontwikkeling van Holland tussen 1350 en 1850. Na een algemene oriëntatie onderzoekt hij achtereenvolgens de rol van immigranten op de arbeidsmarkt in zeventiende eeuws Amsterdam, de gedwongen arbeid die de V.O.C. de Molukken oplegde in de 17e en 18e eeuw, het gebruik van slaven in Suriname en de link tussen zelfvoorzienende landbouw en proto-industrie.

Van Zanden wil in zijn boek tevens de relatie onderzoeken tussen de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de algemene economische ontwikkeling. In hoofdstuk VII doet hij dat voor de jaren 1600-1850. Hoe het in de 19e eeuw weer opgeleefde handelskapitalisme vervolgens overging in het industrieel kapitalisme wordt behandeld in hoofdstuk VIII. Het slothoofdstuk biedt een synthese. De nog niet behandelde trekarbeid fungeert hier als instrument voor het samenvatten van de ontwikkeling van het Hollandse arbeidsmarktsysteem. De conclusie is belangwekkend en overtuigend: de beschikbaarheid van arbeid, dat wil zeggen de manier waarop in de factor arbeid voorzien wordt, blijkt inderdaad van cruciaal belang om de opkomst van het kapitalisme te verklaren.

Daarmee is een boek beschreven dat bepaald niet in het voortgezet onderwijs gehanteerd kan worden. Sterker nog, het is de vraag of leraren zonder achtergrond in de sociaal-economische geschiedenis het gemakkelijk tot zich zullen nemen. Toch is er sprake van een fascinerende en inspirerende studie die veel recente publikaties samenbrengt en uitdagente lijnen voor verder onderzoek uitzet. Van Zanden kan bezwaarlijk gerangschikt worden onder de narratieve historici, maar schrijft een helder, rechttoe-rechtaan proza dat het vooral van de gedegen inhoud moet hebben. En ook al leest men tegenwoordig wel eens anders, daarom gaat het toch in de geschiedschrijving.

Th.L.M. Engelen

kleio

nummer 8/92
pagina's 34 en 35

STEDEN

P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner (red.), *Historische stedenatlas van Nederland. Aflevering 5 Schoonhoven en Nieuwpoort.* (Delftse Universitaire Pers 1990), prijs f 63,60.

De historische atlas van Schoonhoven en Nieuwpoort maakt deel uit van een Europees project, waarin Groot-Brittannië, Duitsland, Frankrijk en andere landen vergelijkbare werken doen verschijnen. In ons land werden eerder historische atlassen gemaakt van Haarlem, Amersfoort, Zutphen en Kampen. Voor het eerst zijn nu twee steden in een atlas samengevat. Dat is geen ongelukkige keuze, want de betekenis van Schoonhoven en Nieuwpoort is wel zeer beperkt. Schoonhoven had gedurende de Gouden Eeuw op zijn hoogst 3000 inwoners, Nieuwpoort had er minder dan 600, en was daarmee, voorzover ik kan nagaan, het kleinste stadje van de Noordelijke Nederlanden. De twee plaatsen bereikten bovendien al in de zestiende eeuw hun min of meer definitieve vorm, zodat de samenstellers geen kaart met stadsuitbreidingen hoefden op te nemen. Beide stadjes liggen verder tegenover elkaar aan de Lek, en kregen om die reden na het rampjaar 1672 ook een complementaire functie: ze moesten samen dit deel van Holland beschermen tegen buitenlandse indringers. Voor het overige waren de contacten niet zo intensief: Schoonhoven had een markt- en transportfunctie voor het veelal welvarende agrarische achterland ten noorden van de Lek, Nieuwpoort had op bescheidener schaal dezelfde functie voor de Alblasserwaard, ten zuiden van de Lek. Schoonhoven werd daarnaast in de achttiende eeuw van bovenregionale betekenis dankzij zijn ambachtelijke zilvernijverheid.

De basis voor deze atlas wordt - zoals voor de hele reeks - gevormd door de stedelijke kadastrale kaarten uit het begin van de negentiende eeuw. Voor deze aanpak is gekozen omdat de steden in deze tijd hun grondgebied voor het eerst nauwkeurig en gedetailleerd in kaart brachten. Bovendien was de opzet van de steden toen veelal al eeuwenlang vrijwel ongewijzigd gebleven, terwijl de steden kort nadien ingrijpend begonnen te veranderen. Schoonhoven en Nieuwpoort maken hierop geen uitzondering. Hoewel ze een wat ingeslapen indruk maken, en hun stratenpatroon in het centrum grotendeels behouden hebben, zijn verreweg de meeste historische gebouwen verdwenen, en is van de oude ommuringen weinig meer over. De atlas geeft echter helaas niet de latere veran-

deringen van de steden weer, maar redeneert vanaf de negentiende eeuwse basiskaarten terug in de tijd. Een fraai punt van vergelijking vormen de kaarten van Jan van Deventer, die tussen 1560 en 1565 ten behoeve van de militaire inspanningen van koning Philips de Tweede maar liefst 250 steden in de Nederlanden in kaart bracht. In de atlas worden - ook hier precies zoals in de andere delen van de reeks - de zestiende en de negentiende kaart ook nog eens over elkaar heen getekend. Hierdoor is goed te zien dat vooral Schoonhoven 250 jaar lang vrijwel onveranderd is gebleven. Om het Schoonhoven van 1560 is in de jaren daarna alleen een grote verdedigingswal met bastions heengebouwd. Dit werk is in twee fases voltooid. Eerst werd in de jaren 1570 een groot deel gebouwd om de Spanjaarden te weren, maar toen de oorlog zich naar het zuiden bleek te verplaatsen werd het werk halverwege gestaakt. Vervolgens werd de bouw voltooid na 1672 als onderdeel van een verdedigingslinie tegen de Fransen. In beide gevallen was het mosterd na de maaltijd.

De historische atlas wordt afgemaakt met fraaie prenten en tekeningen van beide steden en een degelijk, maar wat saai verhaal over hun topografische en sociaal-economische ontwikkeling. Verder bevat de atlas een reproductie van een gedeelte van de militaire kaart van Nederland (jaargang 1858), om een indruk van de omgeving van de steden te geven. Deze prachtige kaart, die nog steeds om de tien jaar in de vorm van deelkaarten verschijnt, komt als zwart-witte fotokopie niet goed uit de verf. Het valt wat in het niet bij de in kleur gedrukte basiskaart (schaal 1:2.500) en de rest van de fantastisch uitgevoerde atlas.

Voor het onderwijs is deze atlas goed bruikbaar, omdat de ontwikkeling van Schoonhoven door de eeuwen de ontwikkeling van Holland fraai in het klein weerspiegelt.

Dik Verkuil

CULTUURGESCHIEDENIS

Jean Starobinski, *Zinnebeelden van de rede.* (Uitgeverij Wereldbibliotheek Amsterdam 1991), f 29,50.

In 1991 verscheen bij de Uitgeverij Wereldbibliotheek *Zinnebeelden van de rede. Cultuurgeschiedenis van Europa rondom de Franse Revolutie*, geschreven door Jean Starobinsky (een vertaling van de heren R. Fagel en K. Vlaardingerbroek van het in 1973 verschenen *1789. Les emblemes de la*

Raison).

Het is jammer dat zo vele algemene geschiedenissen van de Franse Revolutie zich in sterke mate bepalen tot de politieke, economische en sociale ontwikkelingen en de cultureel-mentale aspecten goeddeels buiten beschouwing houden (met name het voortgezet onderwijs zou kunnen profiteren van een meer mentaal-historische aanpak, omdat op die manier de emotionele betekenis van de Franse Revolutie - misschien de enige betekenis die nu nog voor het onderwijs van belang - sterker zou kunnen worden beklemtoond en begrijpelijk gemaakt).

Het boek van Starobinsky zou in die leemte binnen ons taalgebied - maar ik denk toch nog even aan P.Feenstra's *De godsdienst en de Franse Revolutie*, van 1929 - hebben kunnen voorzien: in een een reeks van korte hoofdstukken besteedt hij aandacht aan '...de kenmerkende beelden...van een gehele periode...' en probeert hij te laten zien '...hoe redenaars, dichters en kunstenaars ze destijds hebben geïnterpreteerd om de duisternis...' (p.8). Te dien einde komen de 'nacht' van het Ancien Regime en de 'zonnemythe van de Revolutie', maar ook Mozart en David, maar ook Canova en Goya aan de orde.

Helaas, ik ben er de man niet naar de wijsheid van Starobinsky's zienswijzen op hun waarde te kunnen schatten. Al te vaak naar mijn smaak worden sterk generaliserende conclusies gebaseerd op te weinig getuigenissen en is van ook een kwantitatieve onderbouwing geen sprake. Al te gemakkelijk wordt geconcludeerd tot het uiteenvallen van het Ancien Regime en zulke personages als Don Juan en Valmont opgeroepen daartoe te getuigen. En als ik een passage lees als '*De beweging van de man van plezier die zijn ondergang tegemoet rent kruist de weg van de geestdrift van het uitgehongerde volk dat zich overgeeft aan de bestorming van de verafschuwde bolwerken. Op het punt waar deze twee krachten elkaar snijden klopt het zwarte hart van de revolutie, gist haar vruchtbare lava. Dit is de symbolische plaats van de koningsmoord; de stralende ster van de nieuwe tijd is er slechts het omgekeerde antwoord op...*' (p. 41), dan bekruip mij een grote moedeloosheid, omdat ik besef dat ik poëtisch te kort schiet om met zo'n uitspraak te kunnen meegaan.

Ik besef dus mijn onvermogen. Maar vele van mijn collega's kennend zou ik hun toch willen zeggen 'Koopt dit boek maar niet; het zal je lessen mentaalhistorisch niet veel verder brengen'.

N.J.Maarsen.

INTERNATIONAAL RECHT

Carel H. Jansen, *Mensenrechten bijvoorbeeld...; de internationale rechtsorde na 1945*, (Coutinho, Muiderberg, 1992) 303 blz.

Nederlandstalige inleidingen in het internationaal publiekrecht zijn schaars. Gezien de steeds groter wordende invloed van internationale rechtsregels op het Nederlandse rechtstelsel is dat een gemis.

Tegen die achtergrond valt het toe te juichten dat er weer een Nederlandstalig boek over deze materie is verschenen. *Mensenrechten bijvoorbeeld...* geeft een overzicht van enkele basisbegrippen uit het volkenrecht, zoals rechtsbronnen, rechtssubjecten, staatsaansprakelijkheid en geschillenbeslechting en behandelt daarnaast de rol van diverse organisaties zoals de Verenigde Naties, de Raad van Europa en de Europese Gemeenschappen. Tevens wil het boek blikken geven in het internationaal recht "zonder dat de lezer zich hoeft te buigen over dikke, wetenschappelijke handboeken".

Het boek lijkt in de eerste plaats bedoeld te zijn voor studenten in het hoger beroepsonderwijs (de auteur is zelf verbonden aan de School voor Journalistiek en Voorlichting in Utrecht) en andere geïnteresseerden. Het is de vraag of voor hen dit boek de meest gelukkige keuze is. *Mensenrechten bijvoorbeeld...* is moeilijk en weinig toegankelijk geschreven. De auteur heeft bovendien voor een zeer traditionele opzet gekozen (historische inleiding, inleiding in de basisbegrippen van het volkenrecht en behandeling van de rechtsordes van diverse internationale organisaties). Dat is een gemiste kans, want de actuele internationale politiek biedt voldoende aanknopingspunten (Golfoorlog, herleving van de VN, Europese integratie) aan de hand waarvan op zich vrij droge begrippen als soevereiniteit en staatsaansprakelijkheid tot leven kunnen worden gebracht. Weliswaar bevat het boek regelmatig verwijzingen naar actuele ontwikkelingen, maar dan heeft de lezer zich al wel door lange passages verdrags teksten en abstracties moeten heenworstelen. De opzet van het boek is bovendien niet altijd logisch. Zo wordt een heel hoofdstuk aan de rechten van de mens gewijd, terwijl de details van de voor de Nederlandse rechtsorde meest belangrijke mensenrechtenbepalingen, nl. die van de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens (ECRM), pas veel verderop bij de paragraaf over de Raad van Europa aan de orde komen. Daarnaast blijft onduidelijk wat de relevantie is van de uitgebreide opsomming van alle VN-organen en alle gespecialiseerde organisaties van de VN. Verwarrend is overigens dat deze laatste categorie niet in het hoofdstuk over de VN behandeld wordt. Bij alle aandacht voor de VN steekt bovendien de behandeling van de Westeuropese samenwerking in het kader van NAVO, WEU, CVSE, Benelux en OESO wel heel schril af. De aandacht voor het belang van het gemeenschapsrecht voor de Nederlandse rechtsorde is overigens wel toereikend.

Daar komt bij dat het boek op essentiële punten onjuistheden en inconsistenties bevat. Zo wordt op p. 10 gesteld dat "internationaal recht vooral op gewoonterecht en jurisprudentie stoelt", terwijl op p. 43 staat te lezen dat "verdragen meer en meer de plaats hebben ingenomen van het gewoonterecht". Verwarrend is dat pas op p. 44 duidelijk wordt gemaakt wat gewoonterecht eigenlijk inhoudt. Verder hebben, in tegenstelling tot wat Jansen stelt op p. 203, Griekenland en Turkije wél het individueel klachtrecht in het kader van de ECRM erkend. De auteur bezondigt zich regelmatig aan onzorgvuldige formuleringen. Zo heet het op p. 11 dat 'de Veilig-

heidsraad geen invloed heeft op de gedragingen van de vijf permanente leden', waar slechts bedoeld wordt dat het vetorecht van deze staten de besluitvorming in de veiligheidsraad kan blokkeren. In de paragraaf over de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) (onder de overigens onjuiste benaming 'CVSE-verklaring') wordt nergens duidelijk dat er sprake is van het CVSE-proces, bestaande uit conferenties en een beperkte mate van institutionalisering. In het hoofdstuk over mensenrechten ontbreekt volledig een beschrijving van de menselijke dimensie van de CVSE en de in dat kader tot stand gekomen toezichtsprocedures. Gegeven de rol die de CVSE op dit moment in Europa speelt is dat op zijn zachtst gezegd een tekortkoming.

Ook de literatuurlijst is onvolledig. Zo ontbreken standaardwerken als 'Europees Gemeenschapsrecht in kort bestek' van Lauwaars en Timmermans en 'De Europese Conventie in Theorie en Praktijk' van Van Dijk en Van Hoof en lijkt het alsof binnen het Nederlands taalgebied over internationaalrechtelijke onderwerpen uitsluitend in het *Nederlands Juristenblad* wordt gepubliceerd.

Mensenrechten bijvoorbeeld... maakt helaas de pretentie niet waar dat het boek een redelijk alternatief is voor de 'dikke wetenschappelijke handboeken'. Daarvoor is het boek zelf te weinig toegankelijk geschreven en bevat het teveel onjuistheden en lacunes. Gelukkig voor de lezer bestaan er ook dunne Nederlandstalige wetenschappelijke boeken die ook nog goed geschreven zijn. Een zo'n boek is *Internationaal publiekrecht in vogelvucht* van Prof. mr. P.H. Kooijmans (Groningen, 1991) dat zeker ook aan te bevelen is voor de niet-juridisch geschoolde lezer.

Wilco de Jonge

kleio

nummer 8/92
pagina's 36 en 37

KLEIO KRANT

UITNODIGING

**Internationale VGN-dag
23 april 1993**

Volgend jaar bestaat de VGN 35 jaar.

Naast een groot internationaal congres in Leeuwarden organiseert de VGN voor al haar leden ook een *gratis* dag in Den Haag.

In de Grote Kerk zullen op vrijdagochtend 23 april 1993 enige internationaal bekende historische kopstukken lezingen verzorgen. De namen zullen zo spoedig mogelijk in *Kleio* bekend gemaakt worden.

Daarna volgt een lunch met de inmiddels uit Leeuwarden gearriveerde collega's uit allerlei Europese landen. Een mooie gelegenheid om internationaal historisch bij te praten! Tijdens het middagprogramma zal er een bezoek gebracht worden aan het Parlement en het Vredespaleis. Informatieve lezingen zullen een blijvende meerwaarde toevoegen aan dit bezoek.

Een internationale borrel rondt dit gratis evenement af.

Wilt u op onderstaande antwoordstrook twee zaken aangeven: of u komt / of u bereid bent een of twee buitenlandse gasten in het aansluitende weekend home-hospitality te verlenen.

Gelieve in verband met de verdere organisatie dit formulier voor 1 december op te sturen naar:
Frits Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.

Naam

Straat

Postcode

Woonplaats

* zal aanwezig zijn op de Jubileum-Leden-Dag in Den Haag op 23 april 1993

* wil een of twee collega's in het weekend te logeren hebben

(doorstrepen wat niet van toepassing is)

Nieuws van het

VGN

bestuur

In september is het bestuur weer volop aan de slag gegaan. Er lag een groot aantal ingekomen brieven en stukken, die zowel op de vergaderingen als op de brainstormdag ten huize van Marko Otten in Zutphen werden afgedaan.

Nota 2e Fase

Belangrijk was een schrijven van Berenschot, die namens het Ministerie van O&W overleg gaat voeren met de verschillende vakorganisaties in het onderwijs afzonderlijk over de Nota 2e Fase. Begin oktober is er overleg geweest met een delegatie van het VGN-bestuur. Vragen over deze kwestie zijn met spoed doorgespeeld naar de diverse commissies in de VGN, zodat het bestuur ook het standpunt van de leden 'uit het veld' kenbaar kon maken. Van de VSNU, de vereniging van samenwerkende Nederlandse universiteiten, ontvingen wij een uitgebreid stuk over de Nota 2e Fase. Het is een brief met een uitgebreide uitwerking die eerder naar de staatssecretaris en de Vaste Commissie voor Onderwijs en Wetenschappen van de Tweede Kamer is gezonden. De visie van de VSNU is ook voor ons vak van groot belang en wij zullen hierover nog verder berichten. Een van de belangrijkste zorgen van het bestuur voor de komende tijd is immers de Nota 2e Fase en de positie van geschiedenis daarin.

Intercultureel Onderwijs

Er is binnen het bestuur een discussie op gang gebracht tijdens de brainstormdag, maar die is gezien de complexiteit van het onderwerp voorlopig nog niet afgerond.

Propaganda

Ter sprake kwam ook het werven van donateurs, een punt van de afgelopen jaarvergadering. Wij hopen onder andere via advertenties donateurs te

kunnen werven. Verder gaan wij propaganda voeren voor geschiedenis door middel van een poster 'Er zit toekomst in het verleden', die door uitgeverij Malmberg verspreid zal worden. Iedere school krijgt er twee: let erop dat uw sectie de posters ook ontvangt en - uiteraard - hang ze op!

Commissie Cliomatica

Marko Otten kreeg een behoorlijke respons op zijn oproep om mee te werken aan een Commissie Cliomatica: er is een bijeenkomst van belangstellenden geweest op 2 oktober. Een verslag daarvan volgt later.

Lustrumcongres

Dat er met toenemende energie gewerkt wordt aan de voorbereidingen van het Europese Congres in Leeuwarden zal duidelijk zijn. Er moet nog heel wat gedaan worden. Frits Kat houdt zich in het bijzonder bezig met het organiseren van de dag voor VGN-leden, vrijdag 23 april.

Dank

Het bestuur wil de samenstellers van de nieuwe reader voor het CSE van 1993 en 1994, Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester, heel hartelijk danken voor al hun werk aan *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen*.

Veel geschiedenisdocenten hebben de bundel inmiddels aangeschaft. Hij was ook verkrijgbaar tijdens de nascholingsdagen - ontmoetingsdagen met collega's uit het hele land - . U was daar toch zeker ook?

Tenslotte

Het VGN-bestuur krijgt zo nu en dan boeken toegezonden. Wij willen die aan liefhebbers/belangstellenden aanbieden. Alleen de portokosten dienen vergoed te worden. Deze keer betreft het boeken van onze zustervereniging in Finland: Kari Vayrynen, *Der Prozess der Bildung und Erziehung im Finnischen Hegelianismus*, en Heikki Mikkeli, *An Aristotelian response to renaissance Humanism*. En uit België kwam: Pieter de Meyere, *Romeins Recht. Een praktische handleiding voor classici en historici*.

U kunt bellen of schrijven voor deze boeken naar:

Tineke Perdeck-Schimmel

Continuïteit en verandering zijn gewaarborgd in onze geschiedenismethoden!

Sprekend verleden

Dé geschiedenismethode voor het havo en vwo die geschiedenis kleurrijk presenteert.

Sprekend verleden is een methode die door het naast elkaar zetten van verschillende standpunten en gerichte opdrachten uw leerlingen kritisch en methodisch leert denken en onderzoeken. Over de opzet van **Sprekend verleden** is goed nagedacht. Het resultaat is een consequent opgebouwde methode die helder, overzichtelijk en aantrekkelijk is voor u en uw leerlingen. Er ligt een geheel vernieuwde onderbouw-editie voor u klaar, compleet met werkboeken. In 1993 verschijnt het eerste deel van de vernieuwde bovenbouw-editie. Uiteraard aangepast aan het nieuwe examenprogramma.

Toen voor Straks

Toen voor Straks is een geheel nieuwe driedelige methode voor de basisvorming, die geschiedenis plaatst in de tijd en de leefwereld van de leerling. De methode brengt geschiedenis dichterbij door gebruik te maken van eigentijdse thema's. Aan de hand van boeken, kranten, films en historische objecten - zowel binnen als buiten musea - zien uw leerlingen dat het verleden overal rondom hen aanwezig is.

Alle kerndoelen die gelden voor de basisvorming zijn verwerkt. De delen 1 en 2 (leer- en werkboeken) zijn verschenen. Deel 3 verschijnt in 1993.

Toen voor Straks sluit prima aan bij **Sprekend verleden**. Een pluspunt voor de brede scholengemeenschappen!

Nederlanders en hun staat

Vanaf nu is staatsinrichting niet meer saai! In **Nederlanders en hun staat** wordt de staatsinrichting zodanig gepresenteerd dat uw leerlingen worden gestimuleerd tot meedenken over en het kritisch volgen van het reilen en zeilen van de Nederlandse democratie. **Nederlanders en hun staat** bevat naast leertekst diverse rubrieken - krantenvisies, meningsverschillen en vaardig worden - met veel oefenmateriaal. **Nederlanders en hun staat** voldoet geheel aan de doelstellingen van de basisvorming en onderscheidt zich door ruime aandacht voor vaardigheden van alle andere uitgaven op dit gebied.

Bij alle uitgaven zijn gratis **kerndoelenkaarten** verkrijgbaar. Heeft u vragen of wilt u meer informatie? Neem dan contact op met onze afdeling Voorlichting & Verkoop, telefoon 070 - 3952324.

Ook verkrijgbaar bij de erkende boekhandel.

Nijgh & Van Ditmar Educatief

Postbus 3075 2280 GB Rijswijk telefoon 070 - 3952324

Sinds kort beschikt de VGN over een verenigingstelefoonnummer en fax ten huize van de voorzitter Joke van der Leeuw-Roord. Het nummer is: 070 -3853669.

Vertrokken

Dagelijks krijgt de VGN post terug met de PTT-sticker 'vertrokken'. Op zich niet zo vreemd, omdat statistisch is gebleken dat ieder jaar 10% van de Nederlandse bevolking verhuist. Dus: gaat u verhuizen en wilt u Kleio blijven ontvangen, geef uw nieuwe adres dan door aan de administratie van de VGN: Vreeswijkstraat 329 2546 AK Den Haag.

En liever niet aan: de eerste naam in de lijst van namen en adressen, de voorzitter van de VGN, de secretaris van de redactie, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). Al die mensen zijn niet betrokken bij de verzending van het blad.

Fulbright Program

Ook in het schooljaar 1993/1994 is het mogelijk met een aanvullende beurs de VS te bezoeken om daar onderzoek te doen, een studie te volgen of les te geven.

Voor leraren zijn er: 9 Fulbright beurzen voor directe uitwisseling van eerstegraads docenten Vwo en Hbo met minimaal 80% lestaak, gedurende het gehele schooljaar. Aanmelden voor 15 december 1992! 4 beurzen voor het volgen van een zomerprogramma van 6 weken in American Studies, voor eerstegraads docenten Vwo/Hbo met minimaal 75% lestaak in geschiedenis, aardrijkskunde, engels of sociale wetenschappen in de periode juli-half augustus 1993. Aanmelden voor 1 februari 1993.

Brochures met uitvoerige informatie en aanmeldingsformulieren kunnen telefonisch aangevraagd worden op nummer 020-6275421 van: NACEE, Herengracht 430, 1017 BZ Amsterdam.

Ridders en priesters

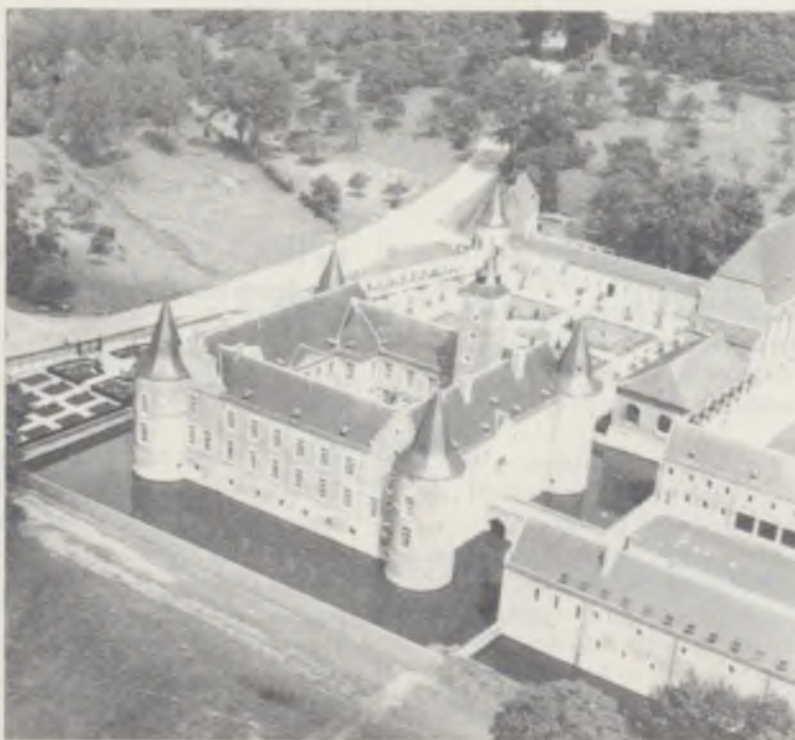
Acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa

Tot 13 december wordt in de Landcommanderij Alden Biesen in Bilzen/België (tussen Hasselt en Luik, dus niet zo ver weg!) een tentoonstelling gehouden in het kader van het feit dat de Duitse Orde zo'n 800 jaar geleden, tijdens de Derde Kruistocht, werd opgericht. Deze ridderorde, die ridderidealen en ziekenverpleging combineerde, groeide uit tot een grote politieke macht en verwierf bezittingen, privileges en rechten over heel Europa.

De tentoonstelling richt zich vooral op de vijf voormalige Balijen Biesen, Utrecht, Koblenz, Westfalen en Lotharingen. Aan de hand van vele stukken worden allerlei aspecten van de Duitse Orde op politiek, economisch, religieus, sociaal en cultureel vlak belicht.

Bij de tentoonstelling verscheen een uitvoerige wetenschappelijke catalogus en een lesbrief als voorbereiding voor een eventueel bezoek met een klas.

Landcommanderij Alden Biesen
Kasteelstraat 6

B-3740 Bilzen Rijkhoven
Opening: van 10.00 tot 18.00 uur, gesloten op maandag.
Op zondag gaat om 12.00, 14.00 en 16.00 uur een bus rechtstreeks van station Bilzen naar het kasteel.

Studiedag milieugeschiedenis

De Stichting Historisch Platform organiseert op zaterdag 12 december in samenwerking met het Rijksmuseum Nederlands Scheepvaartmuseum een studiedag rondom het thema 'water en land'.

Programma

- * Inleiding
Prof.dr. J.L. van Zanden
- * Het Hollands landschap 'nat en droog'
Dr. S.W. Verstegen, 'Ecologische geschiedenis van de Zuiderzee, 16e - 20e eeuw'
- Drs. M. Gerding, 'Veranderingen in het Drentse landschap, 18e - 19e eeuw'
- * lunch
- * Stad en Water in Nederland
Dr. P.D. 't Hart, 'Cholera en haar bestrijding in de negentiende eeuw'
- Dr. J. van den Noort, 'Afval en rioleering in Rotterdam 19e - 20e eeuw'

Na een pauze volgt een discussie tussen Prof.dr. E. Tellegen (milieuwetenschappen UvA) en dr. H. van Zon (agronomische geschiedenis RUG) over de motieven waarom zij zich met geschiedenis van het milieu bezighouden.

Plaats

Nederlands Scheepvaartmuseum, Kattenburgerplein 1, Amsterdam. Ontvangst met koffie vanaf 10.00 uur.
Kosten
f40,-, inclusief koffie, thee en lunch.

U kunt u aanmelden tot 16 november door het bedrag over te maken op gironummer 4727346 t.n.v. Stichting Historisch Platform te Amsterdam, onder vermelding van 'studiedag milieugeschiedenis'.

Europa

Geschiedenis en staatsinrichting met een Europese dimensie

Bij het Nationaal Informatie Centrum Leermiddelen verscheen onlangs een korte (20 blz.) handreiking voor docenten in het Lbo, Mavo, Havo en Vwo. *Geschiedenis en staatsinrichting met een Europese dimensie* helpt bij het inpassen van 'Europa' in de lespraktijk en de inhoud sluit aan bij de leerplanvoorstellen die door de SLO zijn ontwikkeld voor de basisvorming.

Aan de orde komen vragen als 'Wat is een Europese dimensie in het geschiedenisonderwijs?', 'Welke inhoud en vaardigheden zijn kenmerkend?', 'Welke vuistregels zijn er voor de klaspraktijk en voor de leerboekselectie?', 'Welke instanties hebben informatie of aanvullend lesmateriaal?'

Voor inlichtingen en bestellingen kunt u terecht bij het NICL, tel. 053 - 840246.

'Met ons is alles goed'

Rampen op prentbriefkaarten

Lange tijd konden in de kranten nog geen foto's worden afgedrukt, terwijl men wel behoefte had aan visuele informatie over allerlei zaken. Sinds de fotografie tot ontwikkeling kwam, verschenen daarom vele prentbriefkaarten, die een soort aanvulling waren op het geschreven nieuws: met afbeeldingen van volksfeesten, oorlo-

gen, de komst van Paul Kruger naar Nederland en allerlei rampen (branden, aardbevingen, watersnoden, treinbotsingen e.d.).

Van 5 november t/m 9 januari is in het Veluws Museum Nairac een tentoonstelling te bezichtigen van dergelijke prentbriefkaarten. Een kijkje in een recent verleden!

Langstraat 13,
Barneveld

Voor opvoeders!!

Het is maar spel, van houten zwaard tot super soaker

Onder deze titel is op drie plaatsen een tentoonstelling te zien van vechtspeelgoed door de eeuwen heen. Tevens wordt ingegaan op de discussie over de wenselijkheid van dergelijk speelgoed.

Behalve allerlei speelgoed, van miniatuur soldaten tot turtles, heeft ieder museum een eigen specialisme.

Het Legermuseum in Delft (Korte Geer 1) toont voornamelijk het grote overzicht, het Defensievoorzichtingscentrum (Kalvermarkt 38, Den Haag) gaat in op modern speelgoed en computerspellen, in het Zuid-hollands Verzetmuseum (Turfmarkt 30, Gouda) staat de rol van het vechten in onderwijs en opvoeding centraal.

Voor het basisonderwijs zal er een lespakket ontwikkeld worden in samenwerking met het bureau Kunstzinnige Vorming Delft. Bij tijdige aanmelding krijgen groepen uit het onderwijs gratis entree en begeleiding van de educatieve dienst (in Gouda alleen Goudse scholen).

Voor informatie over openingstijden en bezoek met de klas:
Delft, tel. 015 - 150548.
Gouda, tel. 01820 - 20385
Den Haag, tel. 070 - 3188324.

De wereld van de rendierjagers

In het Goltziusmuseum in Venlo is t/m 14 februari een expositie gewijd aan de prehistorische tentenkampen bij de Maas van rendierjagers die als nomaden zo'n 10.000 jaar geleden rondtrokken achter de kuddes aan.

Door middel van modellen, maquettes, replica's en een dia-reportage wordt geprobeerd de leefwereld van deze mensen duidelijk te maken. De vondsten (vnl. vuursteen) zelf zijn uiteraard niet iets om ademloos naar te kijken; er wordt meer ingegaan op de conclusies die archeologen en antropologen door het gebruik van geavanceerde

wetenschappelijke technieken en vergelijkend onderzoek hebben getrokken.

Er is een lespakket verkrijgbaar voor basisschoolleerlingen en een voor brugklassers VO.

Goltziusmuseum
Goltziusstraat 21
5911 AS Venlo
maandag gesloten

Rijksmuseum van Oudheden

In het programma voor het najaar van het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden staan een aantal interessante lezingen op dinsdagavond die gratis toegankelijk zijn. Aanvang 20.00 uur.

Op 27 oktober spreekt Ton Derks

(Instituut voor Pre- en Protohistorie UvA) over 'Goden, tempels en wijgaven: veranderingen in de religie van de inheemse bevolking in het noordwesten van het Romeinse Rijk'.

Op 10 november staat 'Vroeg-middeleeuws Wijnaldum: Friesland centraal' op de agenda. Dr. J.M. Bos (Biologisch-Archeologisch Instituut RU Groningen en Fries Museum) bespreekt de opgravingen op een terp bij Wijnaldum.

Op 24 november gaat R. van Beek (Allard Pierson Museum Amsterdam) in op de opgravingen bij Klazomenai, aan de westkust van Turkije, waar archeologen bezig zijn met het bestuderen van de Griekse en Romeinse resten.

Op 8 december hoort u van Prof. dr. W. Groenman-van Waateringe (hoogleraar oecologische prehistorie UvA) wat de recent in een Oostenrijks ijsveld gevonden Similaunman droeg. Zij gaat in op lederen kleding uit het Laat Neolithicum.

Het RMO is tijdens deze avonden toegankelijk via de dienstingang, Papengracht 29.

BRG De verdwenen stad

Een lesbrieft over Eindhoven in de Middeleeuwen

Door de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening is

VACATURE

De Onderwijs Advies Commissie van de VGN heeft in haar gelederen plaats voor:

een vrouw met leservaring op Havo en Vwo

Voelt u ervoor zo'n één keer per maand te brainstormen over onderwijszaken en het VGN-bestuur op verzoek of ongevraagd te adviseren, neem dan contact op met de secretaris van de OAC:

**W. van Waardhuizen
Poortersveld 309
7327 AK Apeldoorn
Tel. 055-423832**

Brabantse Stad in de Middeleeuwen

opgravingsresultaten
in eindhoven

een lesbrief uitgegeven voor de bovenbouw van het basisonderwijs en de brugklas over algemene kenmerken en facetten van de middeleeuwse stad, uitgewerkt voor Eindhoven. In korte hoofdstukken komen het ontstaan van steden, rechten en privileges, het gilde, de marktfunctie, het stadsbestuur en de plaats van de Kerk in de stedelijke samenleving aan de orde. De invulling met Eindhovense gegevens werd mogelijk door het uitgebreide archeologische onderzoek dat in de jaren 1989-1991 heeft plaatsgevonden in de binnenstad. Eindhoven is nu eenmaal niet onmiddellijk een plaats waar je aan denkt voor lessen over Middeleeuwen.

Nog tot 29 november 1992 is in Museum Kempenland een tentoonstelling over middeleeuws Eindhoven en de opgravingen te bezichtigen. Daarbij is een kopieerset vervaardigd met suggesties ter voorbereiding van een bezoek met de klas, een speurtocht en aanwijzingen voor de verwerking van een bezoek.

Het lesboekje, onder redactie van de educatief medewerker van de BRG Hans van der Linde, heeft een omvang van 28 bladzijden, is voorzien van vragen en opdrachten en ziet er door de vele illustraties en goede ruime opmaak zeer aantrekkelijk uit, hoewel misschien wat moeilijk van tekst voor de gemiddelde basisschoolleerling. Erbij hoort een docentenhandlei-

ding met achtergrondinformatie bij de verschillende onderdelen van de lesbrief, didactische suggesties, de antwoorden op de vragen in de tekst en toetsvragen.

Tevens is een videoband beschikbaar, interessant als u de tentoonstelling niet bezoekt, of als deze er niet meer is. Het lespakket is niet aan de tentoonstelling gebonden.

De lesbrief is te bestellen bij de Stichting BRG, Postbus 1104, 5200 BD 's Hertogenbosch (tel. 073-146193).

Prijs leerlingenboekje f3.50 (bij meer dan 25 stuks f3.00), prijs docentenhandleiding f5.50. Beide exclusief verzendkosten.

De kopieerset bij de tentoonstelling 'Brabantse stad in de Middeleeuwen' kost f12.50 en is te koop bij het Museum Kempenland, St. Antoniusstraat 5-7, 5616 RT Eindhoven (tel. 040-529093). Hier is ook de lesbrief verkrijgbaar.

TE KOOP

Tijdschrift voor Geschiedenis,
jg. 84-102 (1971-1989) f500,-.
BMGN, jg. 97-104
(1982-1989) f300,-.

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, jg. 1-15
(1975-1989) f400,-.

Theoretische Geschiedenis,
jg. 8-16 (1981-1989) 200,-.
Kleio, jg. 15-32 (1974-1991)
f500,-.

Alles bij elkaar: f 1500,-.

Bel Aart Homoet,
tel. 08389 - 16719.

Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon

Eens waren we kinderen tot er oorlog kwam ..

Onder deze titel is nog tot 1 november een tentoonstelling te bezoeken over het thema 'kinderen en oorlog'.

De Russische samenstellers van deze expositie hebben geprobeerd zowel aspecten van het leven van kinderen in oorlogstijd duidelijk te maken als ook de eigen aard van

kinderen, die in alle tijden en omstandigheden ondanks alles blijft bestaan.

Het zwaartepunt valt op de Tweede wereldoorlog, die voor de Russen, dus ook voor hun kinderen, de nodige ellende met zich mee heeft gebracht: foto's tonen beelden van honger, verwoesting, vlucht en dood. Maar het is vooral de bedoeling dat de toeschouwer gaat nadenken over de vragen die dat materiaal opwekt. Wat doen wij kinderen aan, wat is de kracht van kinderen in dergelijke situaties? Ook geeft de tentoonstelling een indruk van de activiteiten van Russische kinderen van nu als tegenwicht, om aan te geven dat er altijd nog hoop is op de toekomst.

Het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon (Museumpark 1) is dagelijks geopend van 10.00 tot 17.00 uur.

NASCHOLING

Rijksuniversiteit Groningen

Jaren 60

In tegenstelling tot wat er vermeld staat in het vorige nummer van *Kleio* zijn de data, waarop nageschoold zal worden in:

Groningen - 27 oktober, 3 en 10 november;

Leeuwarden - 29 oktober, 5 en 10 november (op 10 november in Groningen).

In zes lezingen wordt u op de hoogte gesteld van nieuwe inzichten over de jaren 60. Tevens krijgt u leerlingmateriaal en literatuur.

De kosten bedragen f60,-.

Zie voor verdere gegevens het Kleionummer van september.

De witte vlekken ter discussie ...

is een nascholingsconferentie voor eerste en tweede graads docenten uit het VO, waarin geschiedenisonderwijs en -onderzoek in Nederland en Rusland worden vergeleken.

In lezingen van Nederlandse (drs. J. van der Broek en drs. F. Dijkstra) en Russische historici (O. Klimov en prof. A. Kisselyov) wordt de benadering van archiefonderzoek en de functie van de geschiedwetenschap in Nederland en Rusland belicht.

Plaats: Academieggebouw, senaatskamer.

Tijd: vrijdag 30 oktober van 13.00 tot 21.00 uur.

Kosten: circa f100,-, inclusief maaltijd.

Aanmelding: voor 1 oktober, maar misschien is er nog ruimte, bij Mw. I. Veldhuis-Meester, tel. 050-635997 (ma. en wo.) of 270099.

CONFERENTIE BEGINNENDE LERAREN

Sta je al/pas enkele jaren voor de klas en vind je het ook zo'n leuk vak? Begin je dit jaar en denk je: 'Kon iemand me maar eens wat nuttige tips geven?'. Zou je dus wel eens van gedachten willen wisselen met andere beginnende collega's geschiedenis en staatsinrichting, of willen horen wat praktijkmensen met meer ervaring te vertellen hebben? Dan heb je nu je kans, want de VGN organiseert op 5 en 6 november een tweedaagse conferentie voor beginnende leraren.

De conferentie is bedoeld voor startende docenten van iedere leeftijd of anderen, die hopen in de nabije toekomst als docent geschiedenis en staatsinrichting te gaan werken.

Vanwege de werkbaarheid is het aantal deelnemers beperkt tot dertig. Het is dus zaak zo snel mogelijk in te schrijven. Ook niet-leden kunnen zich opgeven, leden genieten echter bij plaatsing voorrang.

De inschrijvers ontvangen zo snel mogelijk nadere informatie over het programma.

De conferentie wordt gehouden in 'Huize Bergen' te Vught.

Deze locatie is goed te bereiken met eigen of openbaar vervoer.

Kosten:

Dankzij de medewerking van diverse instanties en de ondersteuning van de vakgroep geschiedenis en staatsinrichting van het KPC kunnen de kosten beperkt gehouden worden.

Aan de deelnemers wordt een eigen bijdrage van f50,- gevraagd.

Inschrijving:

Wilt u zich opgeven of wenst u nadere informatie, stuur dan een briefje naar het secretariaat van de VGN-commissie 'Starters' t.n.v. W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond (Stiphout).

U ontvangt dan spoedig een reactie.

Nieuwe schooltv-serie voor de examenklassen:

NEDERLAND 1948-1973

Vanaf dinsdag 17 november 1992 (Ned. 3) start de Nederlandse Onderwijs Televisie met de nieuwe schooltv-serie 'Nederland 1948-1973', bestemd voor leerlingen in de examenklassen LBO, MAVO, HAVO en VWO. Authentieke filmbeelden worden afgewisseld met korte interviews, waarin enkele Nederlanders over de periode persoonlijke herinneringen ophalen.

Achtereenvolgens behandelt de serie de thema's 'Economische veranderingen' (programma 1), 'Maatschappelijke veranderingen' (programma 2), 'Wonen en het gezin' (programma 3) en 'Onderwijs, vrije tijd en jeugdcultuur' (programma 4). Elk programma duurt ongeveer 25 minuten.

De serie gaat vergezeld van een praktische

docentenhandleiding. Deze uitgave bevat per aflevering een uitgebreide inhoudsbeschrijving van het programma, kijkvragen en kopieerbare verwerkingsbladen en -opdrachten.

De prijs van de handleiding bedraagt f 9,- per stuk. Tijdens kantooruren te bestellen bij de NOT, telefoon 035-236260.

Uitzenddata

1. di.	17	november	om	10.30	uur
2. di.	24	november	om	10.30	uur
3. di.	1	december	om	10.30	uur
4. di.	8	december	om	10.30	uur

Attentie! De programma's 1 t/m 4 worden op woensdag 9 december 1992 vanaf 9.30 uur achter elkaar uitgezonden. Duur circa 100 minuten.

nederlandse
onderwijs
televisie

not

De **IVS-GS/SI**
(ver. Ons Middelbaar Onderwijs) organiseert
van za. 20 t/m za. 27 febr. en van za. 27 febr. t/m za. 6 mrt. een 8-daagse studiereis

NAAR MALTA EN GOZO

REISSOM / WAT OMVAT ZE

Reissom vanaf: **f 1295,-**

en omvat:

- lijnvlucht Amsterdam-Malta v.v.
- overnachting in zeer goed middenklasse hotel
- halfpension (ontbijt/ diner) + stijlvolle afscheidslunch
- alle transfers op Malta en Gozo
- excursies volgens programma o.l.v. Nederlandstalige gids
- entreegelden en vervoer per bus
- diensten van een Nederlands sprekende begeleid(st)er

Op alle studiereizen is van toepassing:
WIE HET EERST KOMT, HET EERST MAALT!!!

PROGRAMMA

ZA. 20/27-02-'93.

AMSTERDAM-MALTA.

ZO. 21/28-02-'93.

MALTA.

Bezoek aan:

- Tempel v Hagar Qim;
- Wied iz Zurrieq met:
- * Blauwe Grot;
- Birzebuggia met:
- * Ghar Dalam;
- * natuurlijke haven;
- Marsaxlokk.

Deel van de middag
ter vrije besteding.

MA. 22-02/01-03-'93.

MALTA (VALETTA).

Bezoek aan:

- * Baracca Tuinen;
- * Grand Harbour;
- * Kath. v St-John;
- * Paleis v/d Grootmeester met z'n Staatsiezen en de Wapenzaal;
- * Nationaal Museum voor Oudheidkunde;
- * Fort St-Elmo met het Oorlogsmuseum;
- * Malta Experience.

DI. 23-02/02-03-'93.

MALTA (MDINA EN RABAT).

Bezoek aan:

- Mdina met o.a.:
- * Middeleeuwse straten, stadsmuren en kantelen;
- * Kath. v Mdina;
- * Kathedraal Museum;

- Rabat met o.a.:

- * Romeinse Villa;
- * Museum voor Romeinse Oudheden;
- Verdela Kasteel met Tuinen v Buskett;
- Universiteit v Malta

DO. 25-02/04-03-'93.

GOZO (XEWKIJA- RABAT / VICTORIA- XLENDI- MARSALFORN EN XAGHRA).

Bezoek aan:

- Xewkija met:
- * Ronde Kerk;

- Rabat/Victoria met:

- * Citadel;
- * Kath. v Gozo;
- * Kathedraal Museum;
- Xlendi;
- Marsalforn;
- Xaghra met:
- * Calypso Bay;

- * Tempels v Ggantija;
- * Panorampunt Qala.

VR. 26-02/

05-03-'93.

MALTA (MOSTA-TA QUALI EN RABAT).

Bezoek aan:

- Mosta met:
- * Dom v Mosta (St. Mariakerk);
- Ta Quali met:
- * Glasblazerij;
- Rabat met o.a.:

* Catacomben v St-

- Paulus;
- * Paulusgrot;
- * Catacomben v St-Agatha;
- * Particuliere Middelebare Jongensschool;
- Stijlvolle Maltezer afscheidslunch;
- Dingli Cliffs.

ZA. 27-02/06-03-'93.

MALTA-AMSTERDAM.

INSCHRIJVING:

Deze sluit op 1 febr. 1993
Aanmelden bij:
N.J. Stam Kortenaerstr. 5
5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20856.

WO. 24-02/03-03-'93.

MALTA (VITTORIOSA- SENGLES-COSPICUA- TARXIEN EN PAOLA).

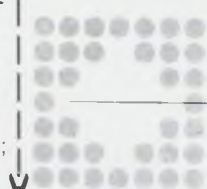
Bezoek aan:

- Vittoriosa met o.a.:
- * St-Lawrence Kerk;
- * Fort St-Angelo;
- * Paleis v/d Inquisiteur;
- Sengles;
- Cospicua;
- Tarxien met:
- * Tempels v Hal Saflieni;
- Paola met:
- * Hypogeum.

De gehele middag is
ter vrije besteding.

O M O - I n s c h r i j f f o r m u l i e r

☐ Ja, ik ben geïnteresseerd in de reis naar Malta, stuurt u mij s.v.p. meer informatie.

Naam: _____

Adres: _____

Woonplaats: _____

Tel.: _____

GRANAADA & PARTNER

Bon of kopie in envelop sturen naar onderstaand adres.

N.J. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.

Voor telefonische informatieaanvraag of inschrijving bel: Tel. 01623-20856

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858 - 12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891 - 71636.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742 - 3809.
Th. Beker, Meyhorst 9131, 6537 KK Nijmegen. Tel. 080 - 445825.
Mw. M. du Jour, Dibbetstraat 41, 2518 PN Den Haag. Tel. 070 - 3651027.

• Commissie Havo/Vwo

Mw. A. Biezen-Hurkmans, *voorzitter*, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970 - 13578.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380 - 35543.
P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415 - 52061.
L. Dalhuisen, Kortenaerlaan 18, 2121 XK Bennebroek. Tel. 02502 - 49441.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280 - 74144.
N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623 - 20856.
T. J. Dankert, Swarte Ryth 3, 9354 XE Zevenhuizen. Tel. 05943 - 2207.
Mw. K. Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410 - 22289.

• Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621 - 14191.
Mw. M. van Tussenbroek, *secretaris*, Marie Curielaan 76, 3553 HV Utrecht. Tel. 030 - 438268.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030 - 422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640 - 37998.
T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079 - 611617.
T. Kampen, Prins Berhardlaan 71, 2741 DM Waddinxveen.
P. Stuart, Archipel 16-20, 8224 GH Lelystad.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923 - 424.
Mw. I. Rutgers, *secretaris*, Lokeren 105, 5235 DC -Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040 - 118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109 - 4050.
R. Soeter, Cayennedreef 23, 3563 SB Utrecht. Tel. 030 - 612710

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. A. van Bakkum, *voorzitter*, Molvense erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040 - 834364.
Mw. M. Vencken-Martens, *secretaris/penningmeester*, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242 - 84297.
M. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42160.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940 - 3365.
Mw. I. Attema, Transvaalkade 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020 - 931572.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950 - 3082.
Mw. I. Mentink, de Wuurde 7, 6662 ZE Elst. Tel. 08819 - 72233.

• Onderwijsadviescommissie

Mw. Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman, *voorzitter*, Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070 - 873165.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055 - 423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920 - 34709.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073 - 417822.
P. van Leeuwen, Everdrift 4, 5431 LV Cuyk. Tel. 08850 - 14598.
Mw. P. van Aken-Rens, Hoogwerflaan 19, 2594 BH Den Haag. Tel. 070 - 385974.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Dotterlaan 15, 6832 BD Arnhem. Tel. 085 - 212780.
Janneke Riksen, *secretaris*, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle. Tel. 038 - 660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030 - 318162.
Ellen Marrenga, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020 - 277126.
Zonneke Matthee, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071 - 215873.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280 - 18538.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023 - 283325.
Riemke Leusink, Dr. J. P. Hevelaan 4, 3818 GT Amersfoort. Tel. 033 - 630996.

• Redactie KLEIO

W. Rongen, *voorzitter*, Antillen 4, Utrecht. Tel. 030 - 892580.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030 - 713329.
I.D. Verkuil, Eemnesserweg 35, 1221 CS Hilversum. Tel. 035 - 857499.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080 - 772179.
R. Slotboom, Vesuvius 42, 3524 WV Utrecht. Tel. 030 - 895982.
J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21, 5144 WP Waalijk. Tel. 04160 - 37430.
Mw. C.L. Peucker-Martin, Broederplein 35, 3703 CD Zeist. Tel. 03404 - 22769.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen. Tel. 050 - 270099/635997.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01757 - 16387.
E. Boerhout, Merwedekade 133, 3522 JA Utrecht. Tel. 030 - 800552.
Mw. C. Rieter-Michelotti, Sterreschansweg 48, 6522 GR Nijmegen. Tel. 080 - 220349/220606.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020 - 6923423.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. Vacant
Amsterdam. Vacant
Arnhem. J. Sillekens, Patrijfsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, P omonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. Vacant
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.